ГЛИБОКИЙ МУЛ.

ХРОНІКА НАТАНА ГАНОВЕРА

Київ 2010

УДК-947.7(=411.16):2-283]"15/17"

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Науковий редактор перекладу
й автор коментарів: *Наталя Яковенко*

Коректор: *Валерія Богуславська*

Верстка: *Світлана Невдащенко*

ГЛИБОКИЙ МУЛ. ХРОНІКА НАТАНА ГАНОВЕРА. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 180 с. ISBN 978-966-378-154-9

Праця Натана Гановера – одна з найвідоміших єврейських хронік, присвячених подіям 1648–1949 рр. в Україні. Оповідь про розгром єврейських громад поєднана з особистими спогадами та враженнями автора, доповнена свідченнями очевидців. В традиціях єврейської проповідницької літератури Гановер пояснює трагедію євреїв недотриманням заповідей і «муками, що сповіщають пришестя Месії», проте усвідомлює і соціальні причини тогочасних селянських повстань та бунтів.

Книжку видано за фінансової підтримки Міністерства здоров`я, добробуту та спорту королівства Нідерландів, програми «Матра» Міністерства закордонних справ королівства Нідерландів, Дому Анни Франк, і Фонду для книжкових проектів у Центральній та Східній Європі.

The publication of this book is financially supported by the Netherlands Ministry of Health, Welfare and Sports and by the Matra Programme of the Netherlands Ministry of Foreign Affairs, the Anne Frank House, and the Fund for Central and East European Book Projects.

На обкладинці та на титульній сторінці книги використана світлина старовинного єврейського кладбища м. Вінниці.
(Фото *Є. Котляра)*

ISBN 978-966-378-154-9

ЗМІСТ

[ПЕРЕДМОВА АВТОРА]

Книга «Глибокий мул»[1] детально розповідає про війни та нещастя, що спіткали наших братів, синів Ізраїлю, в країнах Русь[2], Литва, Польща в

[1] В оригіналі «Jawein mezulah». Цей запозичений зі Старого Завіту вислів (Пс. 69:3: «Я загруз у глибокім багні») мав сприйматися читачем як гра слів. У гебрейському письменстві слово «jawein» означало «вирва, мул, болото», а слово «jawan» — «грек», яким у текстах XVI—XVII ст. стали називати всіх християн грецького обряду, зокрема й козаків. В останньому значенні це слово й пізніше зустрічається в єврейських народних піснях історичного змісту. Для автора, який захоплювався кабалою та вірив у таємний зміст, прихований у словах та літерах, такий заголовок приховував ще й особливу «таємницю», що її він «відкриває» у передмові. Гебрейське письмо, як і грецьке, кириличне та ін., як відомо, не знало спеціальних знаків для цифр, замість них використовували літери, кожна з яких мала своє числове значення. Гановер у передмові апелює до «гематрії» (цим терміном кабалісти позначали арифметичну суму числових значень усіх літер одного чи кількох слів) фрази «Я загруз у глибокім багні», що, за його підрахунками, дорівнює гематрії фрази «Хмель і татари поєдналися з православними». У такий спосіб він по-своєму двічі обігрує заголовок хроніки — і як гру слів, і як гематрію.

[2] Поняття «Країна Русь» у Гановера пов’язане з мережею єврейських самоврядних одиниць на території Речі Посполитої. Зокрема, окрему «країну» утворювала «Литва»

роки 5408 та 5409 від Створення світу [1648 та 1649 рр.], а також про причини цих нещасть, про те, як греки [православні] повстали проти королівської влади та поєдналися з татарами, нащадками лиходіїв. Тут описуються також звичаї польських громад, основою для яких слугують шість стовпів світу. Це говорить автор, поштивий єврей Натан Ната, син святого вчителя та мудрого ребе нашого Моше Гановера зі святої громади Заслава[3] побіч столичного Острога Волинської землі у сповненій хвали країні Русь. Хай буде благословенною пам'ять праведника і хай помститься Господь за кров його.

(до неї входили як білоруські, так і литовські терени Великого князівства Литовського), натомість у Польському королівстві таких «країн» нараховувалося три: Велика Польща, Мала Польща і «Країна Русь»; до останньої, своєю чергою, належали менші окру́ги («земства»), що охоплювали локальні громади (кагали) у воєводствах Белзькому, Брацлавському, Волинському, Київському, Подільському, Руському та Чернігівському. Утім, єврейська самоврядна мережа почасти перетинала кордони воєводств, тому ці терени євреї часто окреслювали за назвами округ—Червона Русь, Волинь, Поділля, Наддніпрянщина (про систему єврейського самоврядування див. також. далі прим. № 65 і 199).

[3] Будь-яке поселення, де жили євреї, гебрейські твори того часу називають «святою громадою» (цей вислів передає абревіатура з двох літер).

Вперше надруковано у Венеції 5413 року від Створення світу (1653 р.)[4].

«Я той муж, який бачив біду від жезла Його гніву»[5], що ним Господь вражав народ Ізраїлю, свого першородного сина, як він скинув з небес країну своєї пишноти, жадану Польщу, найдивовижнішу прикрасу всесвіту, поглинув і не пожалів притулок Якова, свій заповітний захисток, і не згадав про землю, підніжжя ніг своїх, у день гніву та відплати[6]. ЦЕЙ рік[7] провістив цар Давид у своєму пророцтві: як поєднаються татари з православними, аби знищити Ізраїль, обраний народ, у цьому (5408-му) році від Створення світу. І сказав їм за

---

4 Дату на першому виданні хроніки проставлено за притаманним тогочасному єврейському книговиданню звичаєм, тобто замість цифри надруковано «У рік пришестя Месії» — з виділенням слова «пришестя» більшим шрифтом. Гематрія цього слова (biath) дорівнює 413, що за єврейським літочисленням означало 5413-й, а за християнським — 1653 рік.

5 Плач Єремії (Пл. 3:1).

6 Майже весь цей абзац складають біблійні цитати з Першої книги Самуїла, Плачу Єремії та книги Псалмів, зокрема: 1 Сам. 14:15; Плач. 2:1; Пс. 48:3; Плач. 2:2; Пс. 94:1.

7 Гематрія виділеного слова «цей» дорівнює 408, тобто за єврейським літочисленням 5408-й, а за християнським 1648 рік.

звичаєм своїм православний народ: «Хто хоче залишитися живим, нехай зрадить свою віру і нехай напише на рогах бика, що він відмовляється від Ізраїлю і від свого Бога»[8]. Але не послухали цих слів сини Ізраїлю, і простерли свої шиї на різанину за святість Імені[9]: і гаони[10] країни, і решта мужів, і жінки, і малі діти, і вся Його громада. Бог помсти нехай помститься за них і поверне нас до Своєї країни. Від цього нещастя застерігав цар Давид у 32-му псалмі, де сказано: «Тому кожен побожний

---

[8] Автор, звісно, припускав, що його освічений читач знає легенду, яка оповідається у другому розділі «Megilath taanith» — ранньоталмудичної збірки напучувальних текстів. За цією легендою, що сягає корінням епохи сирійсько-елліністичного панування у Палестині, «греки» (а отже, і євреї, які зрадили віру) робили насічки на рогах своїх биків про те, що «їхні власники не мають нічого спільного з Богом Ізраїлю».

[9] Померти «за святість Імені» — це формула, якою у гебрейському письменстві позначали всяку смерть за віру, а в ширшому тлумаченні — всяку смерть, причиною якої стала належність до єврейства: наприклад, загибель під час погрому від руки «ворогів Ізраїлю» тощо.

[10] Почесний титул «гаонів» (мудреців) у VI-XI ст. належав очільникам талмудичних академій і тлумачам юдейського релігійного закону. Пізніше, як і в хроніці Гановера, цим поняттям стали позначати уславлених рабинів і знаменитих талмудистів.

відповідного часу молитися буде до Тебе...», аби уникнути лиха. Сума числових значень, що входять до слів «відповідного часу молитися буде до Тебе», дорівнює числовому значенню слів: «грек і татарин поєдналися разом» (пес і кіт), аби цього 5648 [1648] року знищити народ Ізраїлю, що уподібнився заблуканій вівці (літеру «алеф» я не включав до підрахунку). Також і 69-й псалом говорить про те саме лихо: «Спаси мене, Боже... Я загруз у глибокім багні... мене залила течія» тощо. Гематрія фрази «Я загруз у глибокім багні» дорівнює гематрії слів «Хмель і татарин поєдналися з греками» (скорпіон і бджола)! Слова ж «мене залила течія» дорівнюють у своїй гематрії вислову «Хмельницький[11], грек і татарин втопили мене у потоці гніву та гріха» (адже його ім'я змінили на Хмельницький

[11] В оригіналі «Хмелецький». В усіх небагатьох випадках, коли Гановер уживає повне іменування Хмельницького (а не «Хмель»), він називає його Хмелецьким. Можливо, це не випадкова описка, бо упродовж 1620-х рр. низкою бойових зіткнень з татарами прославився герой прикордоння Стефан Хмелецький — брацлавський хорунжий, а в 1630 р. коротко (бо відразу після номінації на уряд він помер) — київський воєвода. Не виключено, що Гановер вважав Хмельницького, коли й не людиною з того самого роду, то, принаймні, тезком Хмелецького.

за шляхетським звичаєм, а по-руському його називають Хмель). Це про нього говорив гаон рабі Ієхіль Міхель зі святої громади Немирова, що віддав свою чисту душу за святість Імені: початкові літери слова «Хмель» складають таку фразу: «Chewlej moschiach jowoj leolam»[12] (Муки, які провіщають прихід Месії, настануть не землі[13]), а після них ступить нога глашатая благої вісті.

Я назвав цю книгу «Глибокий мул», бо слова псалма повідомляють про ці страхітливі події, спричинені двома взаємно ворожими народами — татарським і козацьким. А ім'я лиходія Хмеля нехай буде прокляте навіки і нехай зішле на нього Господь загибель!

Аби зберегти все у пам'яті прийдешніх поко-

---

[12] У перекладі Маєра Балабана гербейський текст не транслітеровано, а в перекладі Абрагама Меша його прочитано так: «Cevle mashiach yavi l'olam» [Він передуватиме пришестю Месії]: «*Abyss of Despair*», с. 25.

[13] Алюзія до книги Ісаї: Іс. 52:6-7. У практичній кабалі такий прийом — дошукуватися певної фрази чи, краще, біблійного вірша, де початкові літери кожного слова склали би потрібне або тлумачене слово, називають «нотаріконом». Для містичних прозрінь, кабалістичних комбінацій і віднайдення «сокровенного змісту» слів та імен цей метод мав таке саме значення, як і гематрія.

лінь, я докладно розповів у цій книзі, з якої причини сталося лихо та як козаки, уподібнившись до скаженої корови, збунтувалися проти Королівства Польського; як вони поєдналися з татарами — своїми одвічними ворогами; також і про всі війни та нещастя, як великі, так і малі. Вказано було й дати найкривавіших випадків, щоб кожен зміг встановити день, коли померли його батько чи мати, аби належно оплакати їх; пояснено також устрій Польщі — країни пишноти й достатку, де все ділялося правильно та справедливо і в чистому благочесті. Мій опис спирався на шість стовпів, що на них постав і досі непорушно стоїть світ. Я все написав чистою та зрозумілою мовою і пристойно надрукував на доброму папері, так що поспішайте купити мою книжку і не шкодуйте на неї грошей, аби я зміг надрукувати й видати ще одну свою книжку «N'ta Shaashuim» [Сади втіх][14], де буде представлено складені мною проповіді на все П'ятикнижжя. А в нагороду за це Господь — гроза і притулок — нехай збереже вас від усякої біди й лиха і пошле нам якшвидше праведного Месію! Амінь, нехай зробить так Господь, що возсідає у сяйві.

[14] Ця книга залишилася ненадрукованою.

Так говорить Натан Ната, який написав цю книгу, син мученика рабина Моше Ґановера (хай благословенною буде пам'ять праведника) — Ашкеназі, що мешкав у св. громаді Заслава поблизу св. громади столичного міста Острога у Волинській землі, у славній країні Русь.

[Вступ]

І було 5345 року від Створення світу [1585], і королем Польщі став Зиґмунт, король шведський[15], а в 5352 році [1592] він узяв собі шляхетну дружину — племінницю імператора Рудольфа на ім'я Анна, дочку герцоґа Карла, сина св. пам'яті імператора Фердинанда (про це я знайшов наприкінці книжки «*Tzemach David*» [Парость Давида])[16]. Був він королем милостивим, спра-

[15] Ґановер помилився: Зиґмунта III Вазу обрали на престол у 1587 р., на момент обрання він був не королем, а королевичем шведським. Після смерті батька, шведського короля Юхана III Вази († 1592), короткий час дійсно посідав шведський престол, але 1599 р. ріксдаґ оголосив його детронізованим.

[16] Хроніка «*Парость Давида*» належала до популярних творів єврейської пізньосередньовічної історіографії. Первісний текст, написаний іспанським євреєм, лікарем Соломоном Ібн Верґою, побачив світ на території Османської імперії у середині XVI ст. без зазначення року та місця видання (ймовірно, в Адріанополі 1550 р.). Згодом книжку неодноразово передруковували, зазвичай із доданням інформації про новіші події. Ґановер, імовірно, користувався 5-м виданням (Амстердам, 1638), в основу якого лягли оновлення та доповнення Давида Ганса з Праги, вперше надруковані 1592 р.

ведливим, правосудним і прихильним до євреїв. За його правління у Польщі посилилася папська віра, тоді як раніше більшість маґнатів та вищих панів визнавали грецьку віру, і обидві церкви були рівноправними. Так було до володарювання короля Зиґмунта. Пойменований король став вивищувати маґнатів і панів папської віри та понижувати маґнатів і панів грецької віри, так що майже всі православні маґнати й пани зрадили свою віру і перейшли на папську, а православний народ почав дедалі більше убожіти й занепадати, зробився зневажуваним та низьким і перетворився на невільників та слуг поляків, ба навіть, скажу окремо[17], євреїв. Тих же з-поміж них, що були найвідважнішими, король узяв у своє військо — всього близько 30 тис. воїнів, і їх назвали козаками. Вони звільнялися від сплати податків королеві та панам і були зобов'язані мешкати на прикордоннях Русі з країною, де живуть татари, аби боронити від них державу, бо ті завжди були «за камінь спотикання і за скелю»[18] для Польщі. І завжди була велика

[17] В оригінале «lehavadil» («аби відділити») — формула-кліше, вживана як у єврейській літературі, так і в поточній мові того часу для «відокремлення» євреїв від «невірних» під час перерахування.

[18] Книга Ісаї (Іс. 8:14).

ненависть між татарами та православними. Татари воювали з православними, а православні з татарами. Ось чому козаки були звільнені від податків і користувалися вольностями нарівні зі шляхтою, але решта православних була поневолена князями й панами. «і вони огірчували їхнє життя тяжкою працею коло глини та коло цегли, і коло всякої праці на полі»[19]. І наклали на них пани тяжкі податки, а дехто навіть піддавав їх прикрим і гірким тортурам, підбурюючи перейти до папської віри. І так вони були принижені, що майже всі народи, і навіть той народ, що стоїть нижче за всіх[20], володарював над ними.

[19] Книга Виходу (2 М. 1:14).

[20] Тобто євреї.

Ось перелік нищень від Наливайка (хай буде стерте його ім'я[21])

І було 5362 року [1602], у сімнадцятий рік королювання згаданого Зиґмунта, повстав православний піп Наливайко[22], щоб помститися за свій народ. Він закликав свій народ такими словами: «Доки ми будемо зберігати мовчання на жорстокі переслідування польського народу?» І вони піднялися на бунт, він та православний народ, проти короля польського. І прийшла до його війська незліченна кількість люду—«немов того піску, що на березі моря»[23], і вони підкорили всю Русь аж до

[21] Формулу «хай буде стерте його ім'я», обов'язково вживану при кожному імені «лиходіїв» та «ворогів Ізраїлю», в гебрейському письмі передають абревіатурою з трьох літер. Надалі у перекладі їй відповідатиме скорочення, суголосне оригіналові—х.б.с.й.і.

[22] Хроніст неточний: по-перше, повстання Северина (Семерія) Наливайка розпочалося 1595 р., а стратили Наливайка 11 квітня 1597 р. у Варшаві; по-друге, «попом» був не Северин, а його брат Даміян, настоятель Богоявленської соборної церкви в Острозі, діяч Острозького ученого гуртка.

[23] Книга Буття (1М. 22:17). Цим зворотом, багаторазово вжитим далі, Гановер підкреслює численність учасників подій.

св. громади Чуднова. Коли король почув про це, він вислав на війну з Наливайком двох воєначальників з усім своїм військом, легкою та важкою кіннотою. І перемогли поляки, а бунтівника Наливайка (х.б.с.й.і.) взяли живцем і привезли до короля в столичне місто Варшаву, і там був учинений над ним суд за те, що насмілився піднести руку на короля. Наливайка (х.б.с.й.і.) було засуджено, а його народ підпав під іще більше поневолення. Покаранням козаків, які підтримали його, було те, що від податків королю та панам звільняли лише 20 тис., а решта мусила їх платити. Відтак, кількість козаків зменшилася на 10 тис., адже раніше їх було 30 тис., а від цього часу й надалі число мало дорівнювати 20 тис.[24]. І настав спокій у країні.

У 5391 році [1631] король Зиґмунт помер, а правив він польською державою 46 років[25]. Після нього-

---

[24] Повідомлення Гановера не відповідає дійсності. Кількість козаків, внесених до реєстру, тобто офіційно визнаних владою, ніколи не досягала такої цифри. Наприклад, 1581 р. платню одержувало всього 500 козаків, за сеймовою ухвалою 1617 р. реєстр було встановлено у 1 тис., 1625 р. — 6 тис. тощо. Натомість фактична кількість козаків завжди була набагато більшою, і під цим кутом зору мусимо визнати репліку Гановера слушною.

[25] Насправді Зиґмунт III Ваза помер 30 квітня 1632 р., правив упродовж 45 років (1587-1632).

го 5392 року [1632] королем став його син Владислав. Він королював у польській державі 16 років і взяв собі за дружину шляхетну дочку імператора Матвія, сестру імператора Фердинанда, що володарює нині у св. громаді Відня (хай оберігає його Господь). І померла ця королева 5405 року [1645 р.], а 5406 [1646] року король узяв іншу дружину—доньку короля Франції, сестру теперішнього французького короля[26]. І був король Владислав королем милостивим, справедливим, правосудним, і він любив народ Ізраїлю. І край мав мир[27] за його часів.

---

[26] Цей генеалогічний екскурс теж неточний. Перша дружина Владислава IV Цецилія Рената (1632-1644), сестра імператора Фердинанда III, була дочкою його попередника, Фердинанда II (1619-1637), а не Матвія Корвина (1612-1619). Другою дружиною Владислава IV стала Марія Людвика Ґонзаґа (1611-1667), дочка мантуанського герцоґа з династії Бурбонів.

[27] Алюзія до книги Суддів (Суд. 3:11).

Ось які нещастя спричинив Павлюк (х.б.с.й.і.)

І було це на сьомий рік королювання Владислава, 5399 року [1639][28], і піднявся козак на ім'я Павлюк (х.б.с.й.і.), щоб помститися ворогам свого народу, і повстав проти Польського королівства. І зібралося довкола нього багато наброду й потолочі. Аби ще більш примножитися в числі, вони рушили в напрямку Чорного моря до місць, що їх називають «Позаду Порогів», а руською мовою «Запороги». Це величезна пустеля — зручне місце для збору таких людей. Кожного разу, коли православні бунтують, вони утікають сюди, бо сюди одвіку не проникав ніхто, крім козаків. І відразу після того, як туди прийшов згаданий нами бунтівник, козаки та інші православні почали збиратися до нього сотнями й тисячами. Вони постановили знищити навіть саме ім'я Ізраїлю (від чого хай збереже Господь!) достоту так, як колись звеліли грецькі володарі: «Напишіть на рогах биків, що не визнаєте

[28] Помилка в даті: повстання Павлюка припадає на 1637 р.

Бога Ізраїлю, бо інакше будете вбиті»[29]. Вони також розділили між собою все Польське королівство, а бунтівника Павлюка вирішили поставити своїм королем у столичному місті Варшаві. Але Господь, який керує думками кожного, розбив ущент їхні задуми, знищив їхні наміри та віддав їм по заслугах. Однак, повертаючись до Запоріжжя, бунтівники зруйнували багато синагог і вбили близько 200 євреїв. Також вони зруйнували багато костелів і вбили безліч ксьондзів у св. громадах Лохвиці, Лубен та їхніх околицях, а вцілілі від погрому втекли до Польського королівства.

Щойно король Владислав довідався про цю страшну справу, він послав проти них на війну двох воєначальників з великим польським військом—одного на ім'я Конєцпольський, а другого на ім'я Потоцький, і разом з ними відважного воїна на ім'я Лащ[30]. І відбулася між ними битва. Згадані

---

[29] Див. прим. № 8.

[30] Йдеться про коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського (1632-1646), польного гетьмана Миколая Потоцького (1637-1646) і коронного стражника Самуеля Лаща Тучапського. Утім, Ганновер у своїй оповіді послуговується чутками. Насправді Конєцпольський не брав участі у придушенні повстання: через напад хвороби він залишався в Барі, доручивши збройну операцію Потоцькому.

воєначальники атакували з одного боку, а відважний Лащ зі своїм людом близько 600 осіб, обійшовши лісом, напав з другого. Бунтівники таким чином виявилися оточеними, і польський народ завдав їм жорстокої поразки, а бунтівника Павлюка, який хотів стати королем у столичному місті Варшаві, взяли живцем разом із його начальниками та радниками й повели в залізних кайданах до короля у Варшаву. І «коронували» там Павлюка: його посадили на залізний трон, і кат одягнув йому на голову залізну корону та встромив йому в руку залізне берло, а все це було до білого кольору розпечене на вогні, і під ним були гарячі жарини, які кат роздмухував міхами доти, доки Павлюк не помер[31]. Радників Павлюка та інших головних бунтівників теж піддали жорстокому покаранню.

Упевнившись, що козаки все ще бунтують, король застосував до них дальші покарання. Якщо

---

[31] Про страту Павлюка є й інші легенди. Так, автор «*Історії русів*» оповідає, що Павлюкові живому здерли з голови шкіру і набили її гречаною соломою, голову відвезли до Чигирина, де спершу виставили для постраху, а далі привселюдно спалили на ярмарку. Між тим Павлюка (Павла Михновича Бута) було страчено у Варшаві навесні, під час сейму 1638 р., «звичайним» способом: йому відрубали голову.

перед бунтом козаків було 20 тис., то король постановив, аби надалі їх було тільки 6 тис., а решта мала сплачувати податки, як уся інша православна біднота. І він поставив над ними комісарів з польської армії, аби вони не збунтувалися знову[32]. Проте все це не допомогло. Адже «нема мудрості, ані розуму, ані ради насупереч Господа»[33], тож «вийшло те теля»[34].

[32] Гановер у цілому вірно переказує пункти т. зв. «Ординації Війська реєстрового Запорозького на службі Речі Посполитої», що була ухвалена конституцією сейму 1638 р.

[33] Книга Приповістей Соломонових (Пр. 21:30).

[34] Книга Виходу (2 М. 32:24). Ідеться про переступ юдеїв, які зліпили «лите теля» й поклонялися йому як богові Ізраїлю, за що «Господь ударив той народ» (32:35).

А тепер я перейду до опису нещасть у Русі, Литві та Польщі у 5408, 5409, 5410, 5411 та 5412 роках [1648—1652], причиною яких був Хмель (х.б.с.й.і.)

І було 5408 року [1648], у 16-й рік володарювання короля Владислава, і був козак у місті Чигирині на ім'я по-руському Хмель (х.б.с.й.і.), а по-польському Хмельницький. Він був одним із козацьких сотників і, маючи багато волів, корів та овець та численну худобу[35], прославився своїм багатством; був він людиною розумною, але з таким розумом, що спрямовується на лихе: заповзятливий хитрун та відважний воїн. А мешкав він у Чигирині, який належав гетьманові Конєцпольському. Гетьман розкусив цю людину: він знав, що під лагідними словами ховалося «в серці його сім огид»[36], і що в душі він замислює лихе, як ведеться у звичаї всіх православних: вони спершу видаються такими, що люблять євреїв, промовляють до них дружніми словами, втішають і власкавлюють їх м'якою мовою та «своїми устами влещують…, а своїм язиком

[35] Алюзія до книги Йова (Йов. 1:3).

[36] Книга Приповістей Соломонових (Пр. 26:25).

лжу сплітають перед ними, бо їхнє серце не міцно стоїть при Нім, і вони не вірні в Його заповіті[37]».

Згаданий пан завжди з осторогою ставився до цієї людини й не раз говорив своїм радникам та іншим панам: «Боюся, аби ця людина не принесла біди Польському королівству». Часто також він намагався якось оскаржити Хмеля (х.б.с.й.і.), щоб позбавити його життя, але не знаходив належного приводу, оскільки той був дуже хитрим, збагнув, у чому справа, й остерігався Конєцпольського на війні, щоб його ні в чому не запідозрили. І ось, коли надійшла смертна година гетьмана, він дав синові деякі вказівки щодо військових справ (його син був на той час хорунжим, як їх називають по-польському, тобто носив прапор перед королем, коли той вирушав на війну). А про Хмеля (х.б.с.й.і.) він заповідав таке: «Ти знаєш Хмеля (х.б.с.й.і.) та його лихі прикмети, то ж дивись—знайди якийсь привід, щоб звести його зі світу».

І сталося так: коли вельможний хорунжий втішився після смерті свого батька, він взяв собі за дружину вельми шляхетну сестру пана Замойського[38] й витратив на неї багато грошей, золота й сріб-

---

37 Книга Псалмів (Пс. 78:36-37).

38 Гановер оповідає цю історію за плутаними чутками, бо Станіслав Конєцпольський помер навесні 1646 р., а вінчання його сина, великого коронного хорунжого Алек-

ла — більше, ніж було йому по кишені. Так взагалі ведеться у Польському королівстві як серед євреїв, так і серед невірних: під час весілля, якщо у кого є тисяча золотих, він продає і передає в заставу весь свій маєток, аби витратити дві тисячі. Після того, як хорунжий оженився і розтратив усі свої гроші, він надумав відправитися з дружиною у свої наддніпрянські володіння — до тієї місцевості, де жили козаки, бо розраховував, що на честь його молодої дружини йому піднесуть безліч подарунків, а після того він разом із козаками зробить раптовий напад на татар і візьме у них велику здобич, як це заведено у звичаї з незапам'ятних часів. Так він і вчинив. Він зібрав усе своє військо, легку та важку кінноту, і виправився з дружиною до наддніпровських володінь. Коли вони прибули до міста Чигирина, їх з великою радістю зустріло населення, і їм піднесли безліч подарунків. А управителем та орендарем цього міста був єврей на ім'я Захарія Собіленко. Він тримав місто від згаданого пана, як це було у звичаї в багатьох євреїв Русі, що в такий спосіб ставали там управителями та господарями, і власне це спричинилося до страшного лиха, бо високе становище євреїв викликало заздрість тутешніх мешканців.

Отже, згаданий пан безтурботно звернувся до єврея з таким питанням: «Адже ти управитель міс-

---

сандра, з Йоанною Барбарою Замойською відбулося 9 листопада 1642 р.

та, скажи мені, хто серед його мешканців багатий?» А метою пана було зробити якось так, аби отримати від них побільше грошей. Єврей Захарія відповів, а перераховуючи багатіїв, згадав також лиходія Хмеля (х.б.с.й.і.) — як дуже багатого, що володіє великими отарами овець та чередами волів. Коли маґнат почув це, він пригадав застереження свого батька стосовно цієї негідної людини й подумав: «Звідки в нього таке багатство? Немає сумніву, що він грабував підданих, які живуть у моїх маєтках, отже, все це по праву належить мені». Далі хорунжий силою відібрав у Хмеля (х.б.с.й.і.) хутір та кількасот голів худоби, що там знаходилася, — майже половину статку Хмеля (х.б.с.й.і.)[39]. Однак лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) промовчав, бажаючи приспати пильність пана, та й хто скаже панові в його ж володіннях: «Що ти робиш?» — адже він там, ніби король у сво-

---

39 Насправді безпосереднім приводом до повстання стало зіткнення Богдана Хмельницького не з Александром Конецпольським, а з його чигиринським підстаростою Данилом Чаплинським, який вчинив згаданий Гановером наїзд на хутір Суботів — володіння Хмельницького. Інша річ, що цього не могло би статися всупереч волі Конецпольського, тим-то Хмельницький згодом називатиме його та князя Ярему Вишневецького головними винуватцями повстання: «Ці двоє панів до всього лихого є причиною — своєю пожадливістю і запальністю вони всю землю нінащо повернули».

їй країні. Тож Хмель (х.б.с.й.і.) потай готував помсту своєму панові, і повідомив татар листом про таке: «Стережіться, наш пан хорунжий виступає з усім військом проти вас». А татари були на той час цілком спокійні, нічого не підозрюючи про напад, який проти них готувався, але щойно вони почули про це, як одразу виступили назустріч, озброєні шаблями та луками. Коли пан побачив, що його план викрито, а військо мале порівняно з татарським, то змушений був тікати до своєї землі з великою ганьбою. Але він не знав, хто винуватець цієї невдачі.

І трапилось одного разу, що Хмель (х.б.с.й.і.) та його приятелі-козаки пили горілку в єврея, орендаря цього міста. Коли вони сп'яніли (а «таємниця виходить назовні, коли всередину входить вино»), Хмель (х.б.с.й.і.) розповів своїм приятелям про цю пригоду, заявивши: «Я помстився панові за відібраний хутір». А єврей, що сидів тоді за іншим столом, переглядаючи свої рахунки, почув це і переказав панові, а той укинув Хмеля (х.б.с.й.і.), закутого в залізні кайдани, до в'язниці, маючи намір його стратити. У цьому ж місті жив ще один єврей на ім'я Яків Собіленко — приятель Хмеля (х.б.с.й.і.), і ось він порадив йому попросити приятелів узяти його на поруки, а потім підійти під час богослужіння в костьолі до пана, впасти до його ніг з благанням про помилування і сказати йому, що єврей зі

злості звів на нього наклеп, а приятелі підтвердять правдивість цих слів. Хмель (х.б.с.й.і.) вчинив так, як йому порадили, і все обійшлося дуже вдало, і цього разу він був звільнений паном.

Розслідувавши після цього справу, пан хорунжий переконався, що оповідь єврея-орендаря була правдивою, і наказав удруге ув'язнити Хмеля (х.б.с.й.і.), а сам повернувся з дружиною та слугами до своєї резиденції в м. Броди, що в Малій Польщі[40]. Своєму ж тисячнику[41], який залишався в згаданому місті, він звелів відрубати голову Хмелю (х.б.с.й.і.) й надіслати йому, а коли полковник цього не зробить—відповідатиме власною головою. Що ж зробив лиходій Хмель (х.б.с.й.і.)? Коли його приятелі-сотники прийшли до в'язниці навідати його, він сказав їм: «Чому ви мовчите? Погляньте, як польський народ із дня на день усе вище підноситься, поневолюючи наш народ тяжкими роботами. Ба більше, над нами панує не лише шляхта,

[40] Броди належали до Руського воєводства, а не до Малої Польщі (себто малопольських воєводств Краківського, Люблінського й Сандомирського).

[41] Так Ганновер називає козацьких полковників, себто застосовує біблійну термінологію організації війська; у такому ж значенні, очевидно, слід розуміти й уживання ним слова «сотник», хоча для вуха українського читача воно є звичним. У даному разі під «тисячником» слід розуміти чигиринського полковника Станіслава Кричевського.

а й плем'я, найприниженіше серед усіх народів[42]. Сьогодні вчинили так зі мною, завтра те саме зроблять з вами. Дійде до того, що вони запрягатимуть наш народ до плуга замість волів. Якщо схиляєтеся на мою пораду, йдіть до тисячника та просіть його, аби він звільнив мене за вашою порукою з нагоди їхнього завтрашнього свята хрещення[43]. А вночі давайте втечемо разом з усім нашим добром човнами вниз по Дніпру і там порадимося, як нам діяти проти польського народу».

І так вони зробили. Всі сотники, що були там, пішли до тисячника і взяли Хмеля (х.б.с.й.і.) з в'язниці на поруки, а вночі всі разом утекли до Дикого Поля у пониззі Дніпра. Звідти вони розіслали листи до поселень, де жили православні, закликаючи їх приєднатися до бунту. І православні відгукнулися, і до них приєдналося близько 20 тис. тем-

---

[42] Тобто євреї. Вводячи цей пасаж у «промову» Хмельницького, Гановер або відтворив пересічні антиюдейські випади, або, не виключено, чув про аналогічне твердження гетьмана, висловлене у листі до Миколая Потоцького від 13 березня 1648 р.: «...чим далі, тим гірше з нас знущаються, навіть від євреїв зазнали ми нестерпних кривд і зневаги».

[43] «Їхнє», тобто католицьке Богоявлення (Хрещення Господнє) припадає на 6 січня. Натомість, за підрахунками істориків, утеча Богдана Хмельницького з Чигирина сталася близько 16 грудня 1647 р.

ного натовпу. Коли про це почули король та пани, вони сказали, насміхаючись: «Як і раніше бувало, вони потраплять до наших рук». Отже, проти них виступило двоє польських воєначальників, один на ім'я Потоцький, другий — Калиновський[44], і з ними близько 6 тис. воїнів. Вони підійшли до міста Корсуня, де готувалися до битви й охороняли переправи, аби не дати ворогові перейти на лівий берег Дніпра. І був початок бунту напередодні свята Пурім 5408 року [9 березня 1648][45]. Хмель (х.б.с.й.і.) зібрав своє військо за Дніпровими Порогами і звернувся до цих людей так: «Ви добре знаєте, що поляки сильніші за нас. У них сила левів і леопардів,

44 Великий коронний гетьман Миколай Потоцький (1646-1651) і польний гетьман Мартін Калиновський (1646-1652).

45 Насправді посольство Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Ґерея III, про яке далі оповідає Ғановер, ототожнюючи його з початком повстання, було відправлене пізніше — у середині або другій половині березня 1648 р., а початок спільного походу козаків та загону перекопського мурзи Тугай-бея датують аж 15 чи 16 квітня. Пов'язання ж у хроніці цих з'єднаних докупи подій зі святом Пурім має, поза сумнівом, знакове навантаження, адже Пурім — це одне з найрадісніших єврейських свят, що символізує врятування євреїв від ворожих підступів та винищення. Відтак, згадка про Пурім як переддень повстання підкреслює трагічний контраст між безжурністю/миром та наступними нещастями євреїв.

„полум'яні обличчя — то їхні обличчя"»[46]. Хто ж зважиться повстати проти них? Тому послухайся, мій народе, моєї поради — давайте укладемо мир із татарами, нашими ворогами, і воюватимемо з ними разом проти поляків». І вони відповіли йому: «Зробімо, як ти кажеш». І тоді Хмель (х.б.с.й.і.) поїхав з усім своїм військом до татарського хана, замирився з ним і уклав угоду про спільну війну проти Польського королівства. Також вони домовився про те, як ділитимуть здобич: татари забиратимуть людський полон і худобу[47], а козаки решту здобичі, тобто срібло, золото й одяг («мідіянин та моав заради ненависті до Ізраїлю уклали між собою союз»[48]).

«І пішли вони разом обоє»[49], православні й татари, у похід і, перейшовши крізь пустелю та ліси, наблизилися до табору поляків. А за день до того, як вони підійшли до польського війська, вони підіслали у польський табір вивідників, аби ті дізналися про їхнє військо, «чи сильні вони, чи слабкі, чи малі вони, чи численні»[50]. І вивідники побачили, що по-

---

46 Книга Ісаї (Іс. 13:8).

47 Алюзія до книги Чисел (4 М. 31:12).

48 Цит.: Талмуд, трактат «Sanhedrin»,105. Алюзія до двох одвічних ворогів ізраїльтян, які поєдналися, аби перешкодити їхньому простуванню в Обіцяну Землю.

49 Книга Буття (1М. 22:8).

50 Книга Чисел (4М. 13:18).

ляків небагато, що вони сидять на пагорбі та безжурно їдять, п'ють і танцюють під звуки музики й співу[51]. Вивідники розповіли про це і закликали: «"Конче ввійдемо ми й заволодіємо ними, бо ми справді переможем їх"[52], адже поляки цілком безтурботні і не остерігаються нас». І тоді послали ще раз вивідників, аби ті викопали ями, рови й нори на пагорбі та в улоговині, щоб легше полонити ворога.

І було у вівторок 4 сивана 5408 року [26 травня 1648 р.[53]] — татари і православні пройшли крізь ліс з двох боків: з одного боку татари, а з другого — козаки. Коли поляки побачили, що на них накотилася біда, що їх атакують також і татари та що їх мало порівняно з татарами й православними, а

[51] Алюзія до осудливого пасажу з книги Ісаї: «Горе тим, що встають рано вранці і женуть за напоєм п'янким, і тривають при нім аж до вечора, щоб вином розпалятися. І сталася цитра та арфа, бубон та сопілка й вино за їхню гулянку, а на діло Господнє не дивляться...» (Іс. 5:11-12). Гановер змальовує картину безжурного пияцтва в коронному війську, очевидно, спираючись на широко знану схильність гетьмана Миколая Потоцького до чарки, що, на думку сучасників, стало однією з причин розгромної поразки під Корсунем.

[52] Книга Чисел (4М. 13:30).

[53] У коментарі Абрагама Меша («*Abyss of Despair*», с. 124, прим. 12) помилково — 25 травня 1648 р. Битва в урочищі Горохова Діброва між Корсунем і Богуславом, про яку далі оповідає Гановер, дійсно сталася 26 травня 1648 р.

тих було понад 60 тис.[54], вони спробували тікати крізь ліс, пагорб та улоговину, але там вони потрапили до викопаних для них ям і були повністю оточені татарами й козаками[55]. Начальники поляків благали, аби не проливали їхньої крові, а взяли в полон; татари на це погодилися і взяли в полон усю польську армію та двох її воєначальників. Вони піддали їх жорстоким тортурам, закувавши в залізні кайдани ноги обох воєначальників — ім'я одного Потоцький, а другого Калиновський. Коли польські пани побачили, що Хмель (х.б.с.й.і.) перемагає та що його плани увінчуються успіхом, то багато хто теж збунтувався проти Польського королівства, уклавши з Хмелем (х.б.с.й.і.) союз і присягнувши, що служитимуть йому вірою і правдою, як доти служили польському королю. Серед них був і той тисячник, якому хорунжий наказав відрубати голову Хмеля (х.б.с.й.і.): Хмель (х.б.с.й.і.) його при-

54 Усі цифри Гановера тут і далі перебільшені, що, зрештою, було притаманне тогочасним оповідкам про воєнні дії, які поширювалися поміж цивільного населення.

55 Гановер демонструє добру поінформованість в оповіді про цю битву. Зокрема, за свідченням одного з коронних жовнірів, учасників бою, «табір увійшов у цю діброву, немов у якусь матню: не міг далі просуватися через перекопані й завалені деревом дороги. На тил табору всією силою напирали татари, спереду і з боків козаки із пристосованих шанців завдавали великої шкоди».

значив начальником у своєму війську[56]. Так само став писарем Хмеля (х.б.с.й.і.) військовий писар покійного воєначальника Конєцпольського[57]. Цей писар був людиною надзвичайно здібною і прекрасно знав військову тактику Польського королівства; він, так само як і решта шляхтичів-зрадників, став порадником Хмеля (х.б.с.й.і.) та істинною напастю для Польщі: «з гущавини лісу беруть обух для сокири»[58]. Того ж самого дня, коли полонили польське військо разом з двома воєначальниками, надійшла сумна звістка про смерть короля Владислава[59]. І все Польське королівство залишилося, немов отара без пастуха.

---

[56] Ідеться про київського (у довоєнному Війську Запорозькому чигиринського) полковника Станіслава (Михайла) Кричевського.

[57] Ідеться про Івана Виговського, насправді взятого в полон ще в попередній, першій битві козаків із коронним військом на Жовтих Водах — в урочищі Княжі Байраки, що сталася 16 травня 1648 р. Якийсь час Виговський дійсно був військовим писарем, але не гетьмана Конєцпольського, а урядового комісара Війська Запорозького; у Жовтоводській битві вже брав участь як ротмістр. За легендою, після розгрому коронної армії в Горіховій Діброві Богдан Хмельницький виміняв Виговського у татарина «на кобилу».

[58] Цит.: Талмуд, трактат «Sanhedrin», 39 b.

[59] Насправді Владислав IV помер кількома днями раніше — 20 травня 1648 р.

І було, коли князі й пани дізналися, що король помер і що всіх польських шляхтичів, відважних воїнів, а також обох воєначальників узято в полон, вони сильно занепали духом. А серця євреїв від жаху розтопилися, «як топиться віск від огню»[60], і страх, що заволодів панами, напав і на них[61]. І тікала вся шляхта, що мала володіння у Задніпров'ї, а також з правого берега Дніпра до св. громади Полонного — всі вони тікали, рятуючи своє життя. «Коли б був Господь Саваот не лишив нам останку малого, ми були б як Содом, до Гомори ми стали б подібні»[62].

Князь Вишневецький (хай буде благословенна його пам'ять) перебував о цій грізній порі зі своїм військом у Задніпров'ї[63]. Він ставився надзвичайно

[60] Книга Псалмів (Пс. 68:3).

[61] Алюзія до книги Естер (Ест. 9:2).

[62] Книга Ісаї (Іс. 1:9).

[63] Ідеться про князя Ярему Вишневецького (1612-1651). Повстання справді застало князя в його резиденції в Лубнах, звідки він, на звістку про розгром коронного війська в Горіховій Діброві, виступив наприкінці травня, прямуючи до Переяслава, аби там переправитися через Дніпро. Однак переправа виявилася неможливою, оскільки козаки вже знищили пороми, тож князь рушив лівим берегом на північ, перейшовши на правий берег Дніпра під Любечем. Між кінцем червня — серединою серпня 1648 р. Вишневецький, єдиний з маґнатів, провадив на власний розсуд каральні дії проти повстанців на Правобережжі. Займав

прихильно до народу Ізраїлю, а як воєнний герой не мав собі рівних. Він і його люди відступали у напрямку Литви, і разом із ним тікало близько 500 євреїв-городян, кожний зі своєю дружиною та дітьми. Він ніс їх, немов на орлиних крилах, аж доки не привів до тих місць, куди вони хотіли дістатися. Коли небезпека загрожувала їм з тилу, він казав євреям іти попереду, а коли небезпека була спереду, сам виступав наперед, немов щит і панцир, а євреїв залишав позаду.

Євреї, що жили на правому березі Дніпра, дізналися про згадані вище нещасні події у перший день свята Шавуот[64], і всі вони того ж таки святкового дня почали тікати, рятуючи життя та покидаючи без жалю своє золото й срібло. Вся округа св. громади

категорично безкомпромісну позицію щодо спроб досягнути порозуміння з повстанцями, заявляючи: «Якщо Хмельницький та його гультяйство ... доб'ється своїх вимог і залишиться при давніх вольностях, я в такій вітчизні волію не жити. Бо ж і справді нам краще вимерти, ніж над нами запанує поганство й гультяйство». Наступного, 1649 р., відіграв ключову роль в обороні Збаража, а двома роками пізніше (у 1651 р.) власне його відділи сприяли переломові у нещасливій для повстанців битві під Берестечком. Помер Ярема Вишневецький під час маршу коронного війська з-під Берестечка на Київ, заразившись на дизентерію в охопленому пошестю таборі.

[64] Свято дарування Тори на горі Синай; у 1648 р. припадало на 27 травня.

Острога з усіма громадами, що до неї приписані[65], як-от: св. громади Білопілля[66], Паволочі, Чуднова, Любартова та інших, що їм підлягали, частково втекли до св. громади Полонного, частково до св. громади Заслава, частково до св. громади столичного міста Острога[67], частково до св. громади Костянти-

[65] Єврейські громади (кагали) Речі Посполитої були об'єднані у сталі податкові окру́ги, що делегували своїх представників на з'їзди, спільні для всіх «країн» держави — «Литви» (див. прим. № 181) і трьох «країн» Польського королівства (Великої Польщі, Малої Польщі та Русі) (див. прим. № 2). Ці з'їзди отримали назву З'їзду 4-х земель (Waad Arba Aracot). Ваад почав оформлюватися під час Лівонської війни у 1560-х рр., офіційне визнання уряду здобув 1580 р. й надалі діяв аж до 1764 р. Зібрання представників «країн» відбувалися двічі на рік, їхній компетенції підлягав розподіл податків між окру́гами, а також економічні, адміністративні, судові та віросповідні справи єврейських громад.

[66] У перекладах Самуїла Борового («*Еврейские хроники*», с. 94) та Абрагама Меша («*Abyss of Despair*», с. 42) на цьому місці згадано Білу Церкву. Оскільки Білу Церкву ніколи не асоціювали з Волинню, вірогіднішим видається переклад Маєра Балабана, де назву прочитано як Білопілля («*Jawein Mecula*», с. 22).

[67] Гановер називає Острог «столичним» містом, себто центром єврейської округи. Тут справді мешкала одна з найстаріших та найбільших єврейських громад Волині, появу якої датують кінцем XIV ст. Уже від початку XVI ст. в Острозі діяла талмудична школа — єшива. Зокрема, її ректором у 1550-1568 рр. був такий відомий представник

нова, бо всі ці міста добре укріплені. А вся округа св. громади Львова, що в Русі, з усіма приписаними до неї громадами й прикагалками[68], наприклад, св. громади Немирова, утекли в самий Немирів, а прикагалки св. громади Тульчина — до Тульчина; з округи св. громади Бара, як-от: св. громади Вінниці, св. громади Шаргорода, св. громади Красного та прилеглих — усі втекли до Бара. А хто загаявся чи не зміг утекти, був убитий.

А багато святих громад за Дніпром, розташованих поблизу місць битв, що не змогли врятуватися втечею, як-от: св. громада Переяслава, св. громада Баришівки, св. громада Пирятина, св. громада Борисполя, св. громада Лубен, св. громада Лохвиці та сусідні, загинули за святе Ім'я мученицькою смертю від найрізноманітніших та найжорстокіших способів убивання[69]. Із декого живцем здирали шкіру,

---

рабинської вченості, як Соломон Лурія, а з 1599 р. до смерті (1632 р.) — головний острозький рабин, знаменитий коментатор Талмуда Еліезер бен Єгуда (Шмуель Едельс), який заснував в Острозі друкарню, що видавала книжки на їдиші та івриті.

[68] Прикагалками називали поселення з невеликою кількістю мешканців-євреїв, які не утворювали самостійного кагалу, вважаючись у податкових та адміністративних справах частиною територіально найближчої громади.

[69] Хоча Ганновер ототожнює описані ним далі «способи убивання» з чотирма видами страт за Мойсеєвим зако-

а тіло кидали собакам; декого, відрубуючи руки й ноги, кидали на дорогу та переїжджали возами і топтали кіньми; декого, піддавши багатьом тортурам, але не забивши, залишали на вулиці конати у тривалих передсмертних муках: вони плавали у власній крові, аж доки не випускали духа; ще інших закопували живими у землю. Ворог різав немовлят у лоні їхніх матерів, а багато дітей було порубано на шматки, немов рибу. Вагітним жінкам розрізали живіт, діставали плід та кидали його в обличчя, а декому до розрізаного живота зашивали живого кота й відрубували руки, аби жінка не могла витягти кота. А ще вішали дітей на груди матерів, або, настромивши на шворінь, смажили на вогні й примушували матерів їсти їхнє м'ясо; іноді з єврейських дітей робили міст і переїжджали по ньому. Не було такого страшного способу убивання, який би вони не застосували, убиваючи всіма чотирма видами страти — через побиття камінням, спалювання, убивання та задушення[70]. А багатьох татари повели в

ном (див. наступну примітку), однак насправді змальована ним моторошна картина зіткана з алюзій до пророчих книг Єзекіїля, Єремії та, почасти, Ісайї. Пор.: Єз. 6:3; 7:23; 9:5-7; 11:6 та ін; Єр. 14:16; 16:4-7; 25:33; 51:4; Іс. 13:18.

[70] Ці «способи убивання» відповідають чотирьом видам страт за Мойсеєвим (старозавітним) законом: пор. 2М. 20; 3М. 20; 24:10-23; 4М. 35:16-34; 5М. 17:1-7; 19; 20; 21; 27:11-26; 28:15-69. Див. також: Талмуд, трактат

полон, жінок та дівчат ґвалтували, заволодівали жінками на очах чоловіків, дівчат та красивих жінок брали у служниці й куховарки, а декого—у дружини та наложниці. Так вони чинили в усіх містах, через які проходили, завдаючи таких самих жорстокостей польському народові, особливо священнослужителям. І було забито у Наддніпрянщині багато тисяч євреїв, а декількасот з-поміж них примушено зрадити свою віру. Родали[71] вони дерли на шматки й робили з них черевики та чоботи, ремінцями для прикріплювання тфілін[72] обв'язували ноги, а самі тфілін викидали на вулицю. Священними книгами вони вимощували вулиці, а деякі з них уживали, зважаючи на їхню м'якість, для виготовлення пижів до рушничних стволів. «Хто почує про це, задзвенить в обох вухах»[73].

І було, коли почули у св. громаді Погребища, св. громаді Животова, св. громаді Босівки[74], св. гро-

«Sanhedrin», 49 b.

71 Сувої Тори (П'ятикнижжя Мойсеєве), написані на пергамені й намотані на дві дерев'яні осі, які називаються «деревом життя».

72 Шкіряні коробочки з чотирма уривками з Тори, які під час вранішньої молитви накладають на чоло та ліву руку, прикріплюючи їх ремінцями.

73 Друга книга Царів (2 Цар. 21:12).

74 У використаних для порівняння перекладах назву цього населеного пункту передано по-різному: «Baziówka»

маді Тетїїва та в їхніх прикагалках, що зробили на Задніпров'ї православні з нашими братами, та коли й до них підійшли з одного боку татари, а з іншого козаки, вони вирішили так: «Якщо ми будемо чекати, доки православні увійдуть у місто, то нас або всіх знищать, або присилують (збав Боже!) охреститися. Краще буде, коли ми підемо до татарського табору й віддамося в полон, адже нам відомо, що наші брати, сини Ізраїлю, у Константинополі та інших громадах Туреччини дуже милосердні, і вони нас викуплять». Так вони й учинили, і чотири згадані громади — чоловіки, жінки, діти, всього близько 3 тис. душ — пішли до татар. Серед них був кантор на ім'я ребе Гірш із Животова. Коли татари підійшли до міста, він почав голосно співати «El Maleh Rach'mim»[75] за убієнними братами нашими з дому Ізраїлю, і увесь народ вибухнув великим плачем. Без сумніву, це голосіння було почуте на небесах,

(«*Jawein Mecula*», с. 24), «Baziowka» («*Abyss of Despair*», с. 44), «Божувка» («*Еврейские хроники*», с. 95). Оскільки прямого аналогу жодній із запропонованих назв у джерелах не знайдено, а тим часом Ганновер перераховує як сусідні містечка Погребище, Животів і Тетіїв, що належали до Брацлавського воєводства, то видається слушним ототожнити це поселення з Босівкою — містечком того-таки воєводства.

[75] «Боже, сповнений співчуття» (початок заупокійної жалобної молитви).

бо розбудило жалість тих, хто брав їх у полон, і вони почали втішати їх добрими словами, промовляючи до них: «Не турбуйтеся, вам не бракуватиме ні їжі, ні питва. Серед вас є різники, то ж нехай вони заріжуть для вас стільки овець і волів, скільки треба, а скоро ми відведемо вас до ваших братів у Константинополь, і вони вас викуплять».

Так татари й учинили, а наші брати з дому Ізраїлю в Константинополі (хай береже їх Господь) викупили їх та інших польських полонених, разом близько 20 тис. душ, витративши на це великі гроші — стільки, скільки від них вимагали, і годують та утримують їх аж до цього дня, виявляючи їм несказанне милосердя. Таку ласку зробила вся турецька земля, особливо св. громада Салонік (хай береже її Господь), яка викупила дуже багато полонених. А у св. громаді Найсвітлішої Венеції[76], у св. громаді столичного Рима, у св. громаді милого й славного Ліворна та в решті св. громад Італії було зібрано багато десятків тисяч золотих монет, і їх надіслали св. громаді Великого Константинополя[77] (хай береже її Господь) на викуп полонених. Нехай Господь

[76] Титулярний епітет «найсвітліша» був частиною офіційної назви Венеційської республіки: Serenissima Respublica Veneta.

[77] Євреї Речі Посполитої називали Стамбул «Великим Константинополем» — на відміну від волинського м. Старокостянтинова (Гановер називає його «Костянтинів»).

нагородить цих добрих людей за всі благодіяння, надані нашим братам з дому Ізраїлю, і нехай збереже їх від усякого лиха до пришестя Месії.

Після згаданих вище подій татари повернулися до своєї землі з великою здобиччю, а лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) разом із козацьким військом та кількома тисячами татар, що при ньому лишилися, рушив до свого міста Чигирина. Вони наблизилися до міста під звуки сурм, а всі мешканці вийшли назустріч, вітаючи його з бубнами, танцями і великою радістю. Вони благословляли його, проголосивши князем і володарем над собою та своїми дітьми, і промовляли до нього: «"Ти Божий князь серед нас"[78] і наш визволитель. Ти звільнив нас від польських панів, які гнобили нас тяжкою працею»[79]. І було, коли лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) оселився у себе вдома, він зібрав своїх слуг, наближених та

---

[78] Книга Буття (1М.23:6).

[79] Гановер сплутав: урочистий в'їзд Богдана Хмельницького, про який він оповідає (як і в решті випадків, за чутками), насправді стосувався не Чигирина, а Києва. Гетьман в'їжджав сюди на другий день нового, 1649 р., як тріумфатор. За свідченням сучасника, цю подію супроводжували церковні дзвони, гарматні постріли й натовпи люду, а студенти Києво-Могилянського колегіуму вітали його «промовами та вигуками як Мойсея, збавителя, спасителя, визволителя народу від лядської неволі, за щасливим знаком іменованого Богданом, тобто Богом даним».

радників і сказав їм: «Давайте разом подумаємо, як нам не впасти на поталу й наругу від наших ворогів, адже ми стали огидними для мешканців польської землі. Коли королі Едому[80] почують про вчинені нами злодіяння, вони піднімуть проти нас зброю, а нас небагато». Ті ж відповіли йому: «Ось наша порада: надішли листи до польських князів та панів «зі словами миру та правди»[81], м'які й ласкаві. Скажи їм, що засуджуєш усе, що робив, оголоси, що тільки бажання врятувати своє життя примусило тебе це вчинити. Мусиш так зробити, щоб вони швидко не зібрали проти нас військо, а тим часом відправ гінців до татарського хана, аби він прислав на підмогу численне військо. Водночас розішли листи до всіх православних Польського королівства, закликаючи їх бути готовими, щоб у слушний час об'єднатися, постояти за себе та помститися своїм ворогам — шляхті і, скажу окремо[82], євреям».

Хмель (х.б.с.й.і.) так і зробив. Дотримуючись суворої таємниці, він розіслав по всій країні, в усі місця, де мешкають православні, листи, закликаючи бути готовими, щоб у слушний час «зібратися й стати за своє життя»[83], і знищити, стерти й убити всіх євреїв

[80] Словом «Едом» у тогочасному єврейському письменстві позначали Рим чи католицькі держави взагалі.

[81] Книга Естер (Ест. 9:30).

[82] Див. прим. № 17.

[83] Книга Естер (Ест. 8:11).

та все вороже їм польське військо разом із дітьми та жінками, «а здобич по них пограбувати»[84]. Коли це стало відомо євреям від православних—їхніх сусідів та приятелів, а також від власних вивідників, що мешкали по всіх поселеннях, євреї сповістили панів, своїх зверхників. Негайно з однієї громади до іншої поскакали кінні гінці з листами, щодня повідомляючи євреїв і шляхту про подію. Тому шляхтичі дуже заприятелювали з євреями, вони стали немовби одним союзом, однією душею, адже Господь (хай Він буде благословенний!) посилає ліки перед хворобою[85]. Якби не це, був би кінець (від чого хай збереже Господь) решткам Ізраїлю. А по всій країні, «в кожній окрузі та місці, куди доходило слово» лиходія, була велика радість серед православних, а серед шляхти і юдеїв «велика жалоба, і піст, і плач, і голосіння, а веретище та попіл»[86], проте все це не змогло відвернути гніву небес: «І запалився гнів Господа на народ Його і на нього Він витягнув руку»[87]. Хай змилуються над ними небеса!

Тим часом Хмель (х. б. с. й. і.) розіслав також листи панам і магнатам зі словами миру, м'яко потішаючи їх та запевняючи, що лише бажання врятувати

[84] Книга Естер (Ест. 3:13).

[85] Талмуд, трактат “Megilah”, 13 b.

[86] Книга Естер (Ест. 4:3).

[87] Книга Ісаї (Іс. 5:25).

вати тих, хто був приречений на смерть, спонукало його так чинити, бо «хто прийде вбити тебе, попередь і убий його», і «Милостивий[88] не заносить у провину переслідуваним їхні вчинки»[89]; і він писав панам, щоб ті поверталися до своїх домівок, і що він віддасть назад їхні маєтки[90]. Однак пани не послухали його, бо зрозуміли, що все це — лише обман та ошуканство, і що насправді він заманює їх у пастку. Вони відчували, що це удавана покора й облуда, а тому запропонований їм мир буде «темним миром», адже він, обіцяючи мир, і надалі на-

---

[88] Тобто Бог.

[89] Талмуд, трактат «Sanhedrin», 72a, 74a.

[90] Листи, про які за чутками оповідає Гановер, дійсно розсилалися Богданом Хмельницьким. Зокрема, в цілому саме так, як передає Гановер, тобто вимушеною самообороною, гетьман виправдовував повстання у листі до короля від 12 червня 1648 р., удаючи або й справді ще не знаючи про його смерть. Водночас початком — серединою червня датовано миролюбні листи гетьмана до маґнатів, які володіли величезними маєтностями на охопленій повстанням території: краківського воєводи Станіслава Любомирського, київського воєводи Януша Тишкевича, князів Яреми Вишневецького та Владислава Домініка Заславського. Від 13 червня розпочинається також регулярне листування Богдана Хмельницького з брацлавським (невдовзі київським) воєводою Адамом Киселем, який дещо пізніше за дорученням сейму розпочав мирні переговори з козацькою старшиною.

вертав під свою владу Русь та збирав податки з усіх маєтків, що належали шляхті. Вони також знали про його нечувані вчинки стосовно євреїв і шляхти на Наддніпрянщині, а також про те, що він руйнував костьоли та вбивав священиків. Усе це він робив після того, як узяв у полон польське військо.

Отже, пани не повірили його листам і переслали їх архиєпископові, чи, як його називають по-італійськи, кардиналові, чий престол розташований у св. громаді Гнєзна. Він заступає короля, коли той помре, аби Польща не залишалася без влади, бо якби це трапилося, «люди в очікуванні небезпеки ковтали б одне одного живцем»[91]. На той час кардиналом у Гнєзно був нинішній король польський Казимир[92] (нехай Господь звеличить його славу й

---

[91] Цит. за Мішною — Усним Законом, що діє в юдаїзмі разом із писаним Законом — Торою: трактат «Pirke aboth» [«Повчання отців»], 3:2.

[92] Гановер плутає. Обраний на престол після смерті Владислава IV його молодший брат, король Ян II Казимир Ваза (1648-1668), був і справді номінований у 1644 р. папою Інокентієм X на кардинальство, але вже 1646 р. склав із себе сан — причому зі скандалом, оскільки відмовився уживати «принизливий», на його думку, кардинальський титул Eminentia, наполягаючи на своєму праві титулуватися як особи королівської крові — Altezza Eminentia. Зрозуміло також, що він ніколи не був ґнєзненським архиєпископом, себто главою (примасом)

упадуть вороги його). Тож усі князі та пани стали одноголосно просити його, аби наставив головнокомандувача, щоб Польське королівство не уподібнилося отарі без пастуха. І кардинал Казимир негайно вручив жезл влади (його по-польськи називають булавою) власникові св. громади Заслав князю Владиславу Домініку (нехай Господь звеличить його славу), доручивши йому командування[93].

польської Церкви. Згідно зі звичаєм, саме примас на час безкоролів'я переймав владу в державі, організовував вибори та коронував обранця. У період безкоролів'я між смертю Владислава IV й коронацією Яна II Казимира примасом був Мацей Лубенський.

[93] Тут теж неточність. За відсутності обох гетьманів — коронного і польного, узятих до татарського полону в битві у Гороховій Діброві 26 травня 1648 р. (див. прим. № 52, 54), скликаний під час безкоролів'я сейм призначив 31 липня 1648 р. трьох воєначальників (реґіментарів), які мали керувати військом до повернення гетьманів. За наполяганням коронного канцлера Єжи Осолінського, на ці пости було номіновано князя Владислава Домініка Заславського, Миколая Остророґа й Александра Конєцпольського. Саме цих трьох після розгромної для коронного війська битви, що сталася під Пилявцями 23 вересня цього ж року, Богдан Хмельницький саркастично назве, відповідно, «Периною» — за пухку статуру й розніженість, «Латиною» — за схильність до вчених занять і «Дитиною» — за молодість та недосвідченість. Що ж до непопулярності князя Заславського серед шляхти, яку опосередковано віддзеркалює і характеристика Ганове-

Цей князь зробив ще більшими злощастя євреїв та всього Польського королівства. Він славився своїм величезним багатством, але скільки жив—не брав участі у війнах, будучи людиною боязкою та м'якосердою, і лише завдяки статкам кардинал підніс його у воєначальники: «Коли пастух сердиться на своїх овець, то робить їхнім вожаком сліпого барана»[94]. І так, за наші великі гріхи, сталося у Польщі. Кардинал також наказав оголосити по всьому Польському королівству, щоб уся шляхта під загрозою суворої кари збиралася на війну для помсти ворогам. Але вони з'їжджалися надзвичайно повільно, як це взагалі ведеться у Польському королівстві, де на війну рушають не кваплячись та зволікаючи—на відміну від татар і козаків, що виступають у похід не барячись і без лінощів.

ра, то її можна пояснити не стільки браком військових талантів, скільки тим, що князь належав до поміркованого угруповання сенаторів, які шукали компромісу з козацькою старшиною.

[94] Талмуд, трактат «Baba Kamma», 52 a.

Біди[95] св. громади Немирова

I було, довідався лиходій Хмель (х.б.с.й.і.), що безліч євреїв зібралося у св. громаді Немирова, і що в них багато золота й срібла. Знав він і те, що ця громада славиться своїм багатством, бо це була велика громада, знана своїми вченими та письменниками — місце, «повне правосуддя, справедливість у нім пробувала, тепер же — убиті»[96]. І послав Хмель (х.б.с.й.і.) одного начальника[97], ненависника євреїв, і разом з ним шість сотень воїнів[98] із добутими мечами, щоб напали на св. громаду, а також написав до начальників міста, аби ті допомогли його війську. Городяни ж поспішили виконати це, раніш ніж почули, і надали всіма силами

95 В оригіналі «Gzejra» — дослівно «вирок».

96 Книга Ісаї (Іс. 1:21); словом «убиті» Гановер замінив останнє слово автентичної цитати — «розбійники».

97 Ідеться про черкаського полковника Максима Кривоноса, який у червні — липні 1648 р. здобув штурмом низку міст на Брацлавщині й Поділлі; помер у середині листопада цього ж року від пошесті під час облоги козацьким військом Замостя. Описані Гановером перипетії захоплення Немирова носять легендарний характер.

98 Алюзія до книги Виходу (2М. 14:7), де оповідається про «шість сотень добірних колісниць», з якими фараон гнався за євреями під час їхньої утечі з Єгипту.

свою поміч, роблячи це не так через прихильність до Хмеля (х.б.с.й.і.), як через ненависть до євреїв. І було в середу 20 сивана [10 червня 1648 р.], козаки підступили до міста Немирова. Коли євреї здалеку побачили військо, їхні серця затремтіли з переляку, хоча вони ще не знали, чи це поляки, чи козаки. І вони пішли у фортецю зі своїми жінками та дітьми, з золотом і сріблом, і зачинили браму фортеці на засуви, вирішивши битися. Як учинили лиходії-козаки? Вони вигадали зробити собі прапори такі самі, як у поляків, бо козаки нічим не відрізнялися від поляків, окрім прапорів. А городяни знали про обман і кричали євреям у фортецю: «Відчиніть браму, адже це польське військо, що прийшло рятувати вас із рук ваших ворогів, коли ті прийдуть». І євреї, що стояли на стінах фортеці, побачивши польські прапори, повірили, що городяни кажуть їм правду, і негайно відчинили ворота. Як тільки вони це зробили, до фортеці вдерлися козаки з добутими мечами, і з ними городяни, озброєні шаблями, списами та косами, а деякі лише киями, і вбили безліч євреїв. Жінок та дівчат вони свавільно безчестили[99], а дехто з-поміж жінок і дівчат, аби врятувати себе від осквернення нечестивими, стрибали у наповнені водою рови під

[99] Алюзія до Плачу Єремії (Плач. 5:11): «Жінок на Сіоні безчестили, дівчат — по Юдейських містах».

фортецею і тонули. Так само і багато чоловіків, що вміли плавати, кидалися у воду і пливли, сподіваючись урятуватися від різанини, однак православні кидалися за ними вплав із шаблями та списами й убивали їх у воді, а інші стріляли по них із рушниць і вбивали, аж доки вода не стала червоною від крові вбитих.

Рош га-єшивою[100] у св. громаді Немирова був тоді гаон Ієхіель Міхель (хай буде благословенна пам'ять мученика), син нашого вчителя гаона Еліезара[101]. Він знав напам'ять усю Тору і весь Талмуд[102], а також був обізнаний із усіма науками світу. В останню суботу перед нещастям[103] він, проповідуючи, попереджав людей, аби ті, коли прийде ворог (від чого нехай убереже Господь), не міняли віри, навіть якщо доведеться віддати життя за святість Імені. Так святий народ і вчинив. А сам гаон

---

[100] Ректором єшиви — вищого релігійного навчального закладу, де вивчали головним чином Талмуд (див. прим. № 307).

[101] Йдеться про автора трактату «*Shibre Luchoth*» [«Зламані таблички для письма»], що вийшов друком у Любліні 1680 р.

[102] Тора — П'ятикнижжя Мойсеєве, Талмуд — книга поділених на окремі трактати коментарів до Тори, що були кодифіковані близько 200 р.

[103] У перекладі Саула Борового це місце прочитано як «за год до бедствия» («*Еврейские хроники*», с. 99).

теж кинувся у воду, сподіваючись врятуватися й переплисти на протилежний бік, але його схопив якийсь козак і намірився убити. Гаон же почав благати, аби той його не вбивав, і обіцяв дати за це багато золота й срібла. Православний погодився і, відвівши гаона до його дому, де було закопане золото й срібло, відпустив гаона, залишивши живим. І гаон пішов звідти зі своєю матір'ю, і вони ховалися в іншому домі всю ніч аж до світанку, а вранці 21 сивана [11 червня] православні знову обнишпорили всі будинки, шукаючи, чи там не заховався хтось із євреїв. І гаон утік із матір'ю до «дому життя»[104] для того, аби, коли їх уб'ють, вони були поховані саме тут. І коли вони були вже зовсім недалеко від кладовища, їх наздогнав з києм у руках один із городян, місцевий швець, і вдарив та поранив гаона. І його мати благала, щоб він убив її замість сина, але той не послухав, і спочатку вбив гаона, а потім і його матір (нехай помститься Господь за їхню кров). На третій день після різанини дружина гаона поховала його, бо в усіх місцях, де сталися нещастя, більшість жінок залишили живими за винятком старих чи хворих (а таких убивали).

І було, що одна дуже вродлива дівчина з шанованої та багатої родини потрапила в полон до яко-

[104] Тобто на цвинтар—у єврейській традиції «дім життя, дім вічності».

гось козака, і він узяв її за дружину. Та перед тим, як він мав увійти до неї, вона схитрувала, сказавши йому, що знає заклинання, яке охороняє від усякої зброї. Вона промовила до нього: «Якщо не віриш, випробуй на мені. Вистріли в мене з рушниці й побачиш, що я не зазнаю шкоди». Козак, її чоловік, через свою простоту повірив, що вона говорить правду, і вистрілив у неї з рушниці, і вона впала мертва за святість Імені, і не була осквернена нечестивим (нехай Господь помститься за її кров). Іще один випадок стався з красивою дівчиною, яку видавали заміж за козака. Вона попросила, аби він узяв з нею шлюб у церкві, що стояла по той бік річки. Козак виконав її волю, і її повели на вінчальний обряд в ошатному одязі, під звуки бубонів і труб. Та коли зійшли на міст, вона стрибнула у воду і потонула за святість Імені (нехай Господь помститься за її кров). І ще була безліч таких випадків, так що про всі навіть неможливо розповісти. Всього ж у св. громаді Немирова було вбито й потоплено близько 6 тис. душ[105], і їх нищили всіма видами жахли-

---

[105] Це — перше з чисел, наведених у мартирологізі Гановера, надалі він буде подавати кількість жертв під час оповіді про кожне містечко, здобуте козацьким військом. Загалом же він згадує про 80 тис. убитих, 20 тис. узятих у полон татарами й 41 тис. тих, що померли від пошестей та голоду. Ці цифри є значно перебільшеними, що

вих смертей[106] (нехай Господь помститься за їхню кров). А ті, хто врятувався від меча у св. громаді Немирова, утекли до св. громади Тульчина, бо тут поруч із містом була дуже міцна фортеця.

й зрозуміло, зважаючи на специфіку мартирологічного жанру хроніки, а також на шокове сприйняття подій єврейським населенням того часу. Давніша історіографія брала свідчення Ґановера на віру, натомість сьогодні історики оцінюють їх украй скептично, проте натрапляють на непереборні труднощі за спроб верифікувати цифри втрат, оскільки аж до 1764 р. вірогідного обліку єврейського населення у Речі Посполитій не провадили. Нині, спираючись на комбіновані способи обчислень демографічного приросту та на підставі податкових реєстрів, науковцями запропоновано дві, досить відмінні, відповіді на це питання. За підрахунками Шмуеля Етінґера, в охоплених повстанням реґіонах (Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині) станом на початок 1648 р. могло проживати від 51 до 52 тис. євреїв, а загинули «десятки тисяч». Натомість Шауль Штампфер оцінює число передвоєнного населення як усього близько 33 тис., а число втрат редукує до 19/20 тис. Важливим у його обрахунках є й підкреслення того, що частину втрат зумовили «не насильницькі» причини: частині вдалося просто втекти з охопленого полум'ям реґіону, до 3 тис. потрапило у татарський полон та було викуплено західними одновірцями, ще близько 1 тис. врятували життя, вихрестившись, а чимало загинуло від епідемій та голоду.

[106] Див. прим. № 69, 70.

Біди[107] св. громади Тульчин

І було, після того як козаки безперешкодно вчинили свої злодіяння у св. громаді Немирова, зібралося до 10 тис. гультяїв та голоти на чолі з ненависником євреїв Кривоносом (х.б.с.й.і.), і вони пішли звідти до св. громади Тульчина[108]. У тамтешній фортеці було 600 хоробрих воїнів з-поміж польської шляхти, а до них приєдналося близько 2 тис. євреїв, у тому числі й сміливці, навчені військової справи. І вони — євреї та шляхтичі — уклали між собою союз, за яким мали допомагати одні одним у війні з ворогом, і присяглися, що не зрадять одні одних. І вони сильно укріпили фортецю, «і вийшли Ізраїлеві сини узброєні»[109] всілякою зброєю, і вони, шляхтичі та євреї, разом охороняли стіни. Кожного разу, коли козаки наближалися до фортеці, ті, що стояли на стінах, стріляли по них із луків та рушниць, завдаючи їм тяжких утрат. І вони тікали від синів Ізраїлю, а сини Ізраїлю «опереза-

[107] Див. прим. № 95.

[108] Загін Максима Кривоноса підступив під Тульчин 20 червня 1648 р.; 21 червня повстанці оволоділи містом, а наступного дня після штурму — замком.

[109] Книга Виходу (2М. 13:18).

лися силою»[110] і, переслідуючи козаків, кількасот з-поміж них убили. І зібралися козаки знову разом із мешканцями довколишніх сіл та міст у числі тисячі й десятків тисяч, приготували залізний таран, що мав зруйнувати стіну, і з великим галасом та криком, як то водиться у козаків, розпочали рвучкий штурм. Коли ті, хто стояв на стіні, побачили таку величезну кількість нападників, їхні серця затремтіли, проте вони й далі стріляли зі стін, не даючи ворогові підступитися, тож і на цей раз сини Ізраїлю змусили православних до втечі.

Побачивши, що справа затягується, козаки вирішили послати шляхтичам, обложеним у фортеці, лист із пропозицією миру за умови, що ті, як викуп за власне життя, передадуть їм на розграбування єврейське майно. Так вони і вчинили, виславши лист із пропозицію миру до фортеці. Шляхта негайно погодилася та почала викликати до себе поодинці євреїв і віднімати в них зброю. Коли євреї розгадали цей підступ, то ухвалили спершу підняти руку, щоб помститися шляхтичам, які порушили присягу, і постояти за себе. Але рош-гаєшива св. громади Тульчина гаон Аарон голосно загукав: «Слухайте, браття мої і мій народе! Ми перебуваємо у вигнанні поміж народами. Якщо ви піднімете руку на шляхту і про

[110] Перша Книга Самуїла (1Сам. 2:4): «Лук сильних поламаний, а немічні оперезалися силою».

це почують королі Едому[111], то помстяться за їхню смерть усім нашим братам, що у вигнанні, від чого нехай збереже Господь. Якщо так вирішено на небесах — приймімо нашу кару з радістю, бо чим же ми кращі за наших братів св.громади Немирова. «А Бог Всемогутній нехай дасть вам милосердя»[112] перед лицем наших ворогів. Може, вони візьмуть викуп за наше життя, «скільки буде на нього накладено»[113]». І послухали його сини Ізраїлю, і позносили всіназбирані ними статки на фортечний двір.

Одразу потому прийшли лиходії козаки, а старший над шляхтою князь Четвертенський сказав їм: «Візьміть, ось те, чого ви прагнули». І вони забрали все єврейське майно, а згаданому князю наказали взяти усіх євреїв під варту. І життя євреїв висіло на волосині[114], оскільки вони не знали, яким буде вирок лиходіїв і чи дотримаються вони своєї обіцянки, чи ні. «І сталося третього дня»[115], коли євреї були у смертельній тривозі, що знову прийшли козаки й зажадали від шляхти, аби та видала їм усіх

[111] Див. прим. № 80.

[112] Книга Буття (1М. 43:14).

[113] Книга Виходу (2М. 21:30).

[114] Алюзія до книги Второзаконня (5М. 28:66): «І буде життя твоє висіти на волоску перед тобою, і ти боятимешся вдень та вночі, і не будеш певний свого життя».

[115] Книга Буття (1М. 34:25).

євреїв. Шляхтичі, щоб самим «не обпектися на цих жаринах»[116], негайно примусили євреїв покинути фортецю. І вийшли всі сини Ізраїлю з розбитими й засмученими серцями, а православні взяли їх під варту в щільно огородженому саду, аби ніхто не зміг утекти. «І чекали вони аж допізна»[117]. А було серед них троє гаонів: гаон ребе Еліезер, гаон ребе Соломон і гаон ребе Хаїм, і вони закликали святий народ, умовляючи його загинути на славу Імені, але не зрадити своєї віри. І всі сказали: «"Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш — Господь один"[118], і як є Він єдиним у ваших серцях — так і в наших Він єдиний». І відразу після цього прийшов до них посередник та, встромивши прапор у землю, гучно промовив: «Кожний, хто захоче змінити свою віру й залишитися живим, нехай сяде під цим прапором». Але жоден не відповів. І так він оголошував тричі — і не було йому відповіді. Тоді він відчинив ворота саду, і в нього увірвалися розлючені православні та повбивали безліч євреїв усіма способами жахливого убивання[119], і так загинуло близько 1,5 тис. душ[120].

[116] Талмуд, трактат «Aboth», 2:15.

[117] Книга Суддів (Суд. 3:25)

[118] Головний догмат юдаїзму: книга Второзаконня (5М. 6:4).

[119] Див. прим. № 70.

[120] Див. прим. № 105.

Там же впали від меча й троє згаданих вище гаонів (нехай Господь помститься за їхню кров). А десятьох рабинів вибрали з-поміж решти й залишили живими, на ноги їм одягнули залізні кайдани і посадили їх під варту, вимагаючи викуп у 10 тис. золотих. Серед них був і гаон ребе Аарон, син гаона Мейєра, рош-гаєшиви св. громади Львова (нехай береже його милосердний Господь). Православні знали, що він дуже багатий і заплатить за сина стільки, скільки вимагають.

Після вбивства євреїв козаки підступили до фортеці з наміром її здобути. Шляхта ж почала до них промовляти: «Адже ви уклали з нами мир, навіщо його порушуєте?» А ті на це відповіли: «Ми чинимо з вами так само, як ви вчинили з євреями, порушивши укладену між вами угоду: міра за міру». Тоді ті, що стояли на стіні, почали стріляти, але козаки, застосувавши хитрість, спалили фортецю дощенту, шляхтичів, які в ній перебували, повбивали, а їхнє добро розграбували. Перед тим, як убити згаданого князя Четвертенського, вони зґвалтували на його очах дружину та двох дочок[121]. А князь був чо-

[121] Ганóвер переказує цей епізод за панічними чутками, що кружляли поміж шляхтою. Князь Януш Четвертенський, син брацлавського підкоморія Стефана Четвертенського, дійсно загинув у сутичці з повстанцями, але не в червні, а в серпні 1648 р. Дітей він узагалі не мав, а його дружина, Софія Чурилівна, найімовірніше, виїхала з небезпечного

ловіком таким огрядним, що не міг стояти на ногах і сидів увесь час у кріслі. І до нього підійшов один негідник, мірошник з-поміж його підданих, та, скинувши перед князем шапку, сказав, насміхаючись і знущаючись: «Що пан накаже своєму слузі?». Після цього він нагадав князеві, як той зневажав своїх слуг, як бив їх та гнобив тяжкими роботами. Насамкінець він сказав: «Підведись з крісла, а я сяду замість тебе і буду над тобою панувати». Але князь не зміг підвестися, і тоді підданий стягнув його з крісла й жорстоко відпиляв йому голову пилкою на порозі дому. Так Господь відплатив шляхті за те, що вчинила вона сама, зламавши угоду з синами Ізраїлю. І всі пани, які довідалися про цю подію, визнали, що це заслужена кара, і відтоді вони підтримували євреїв, не видаючи їх до рук лиходіїв. Хоча козаки пізніше не раз обіцяли панам, що не чіпатимуть їх, а тільки євреїв, пани їм більше не вірили. Якби не це, то й для решти синів Ізраїлю не було б порятунку (від чого нехай береже Господь).

На третій день після кривавої розправи козаки наказали оголосити серед побитих таке: «Той, хто вижив, нехай не боїться і встане, бо година меча над ними вже минула». І з-поміж тих, що лежали серед трупів, прагнучи врятувати своє життя, під-

регіону ще на початку повстання; невдовзі вона вийшла заміж удруге.

велося близько трьохсот душ. Вони були виснажені голодом і спрагою, а дехто поранений, проте не смертельно. І зібравши рештки сил, вони побрели до згаданого міста — змучені слабкістю, босі й голі. Православні ж мешканці міста поставилися до них великодушно й відпустили геть.

І було після того, як козаки закінчили всі свої лиходійства у св. громаді Тульчина: голота повернулася по домівках із великою здобиччю у вигляді панського та єврейського золота, срібла, дорогоцінного каміння та перлів. Повезли з собою також багато вродливих полонених жінок та дівчат, як єврейок, так і шляхтянок. Поза тим, вони забрали з собою і десять рабинів. І коли князі й пани дізналися про страхіття, вчинені православними у св. громадах Немирова й Тульчина, їхні серця огорнув жах та жадоба помсти, що жалила, мов зміїне жало. І вони вирішили зібрати всю польську шляхту, аби помститися за своїх братів. За дорученням кардинала, по всьому королівству оголосили наказ воєначальника: кожний шляхтич, чиє ім'я вписане до королівських реєстрів, мусить виправитися на війну сам або виставити замість себе свого слугу[122]. Князь

[122] Гановер, як людина невійськова, плутає принцип оголошення т. зв. віців — королівських листів про загальний збір шляхти («посполите рушення»), де явка справді була обов'язковою (див. ширше прим. № 244), із універ-

Вишневецький (нехай буде благословенною його пам'ять) перебував тоді зі своїм військом у Литві[123]. Почувши про ці події, він сильно засмутився через долю євреїв св. громади Немирова, адже місто перебувало під його владою[124]. Тоді він, оперезавши силою свої стегна[125], рушив зі своїми людьми (всього їх було близько 3 тис.) до св. громади Немирова, аби помститися за синів Ізраїлю. І заприсягнувся

салами, що їх у період безкоролів'я розсилав між 9-20 червня 1648 р. примас, заохочуючи шляхту до формування локальних збройних загонів самооборони для боротьби з повстанцями.

[123] Це твердження не відповідає дійсності. Перейшовши близько 8 червня 1648 р. на правий берег Дніпра під Мозирем (у «Литві»), князь Ярема Вишневецький рушив зі своїм надвірним військом чисельністю до 3-4 тис. вояків на південь, де в другій половині червня та впродовж липня провадив бої з козацькими загонами за містечка Прилуку, Погребище, Вахнівку, Немирів тощо. Слід додати, що в цілому його дії, всупереч панегіричному славослів'ю Ганновера, не були успішними. За добрий приклад може слугувати подальша оповідь Ганновера про те, як драгуни Вишневецького 10 липня 1648 р. повторно втратили місто, здобуте козацьким штурмом.

[124] Насправді Немирів та решта містечок згаданої околиці належали племінникам князя Яреми Вишневецького — Дмитрові й Костянтину, що перебували як неповнолітні під його опікою.

[125] Алюзія до книги Псалмів (Пс. 18:33, 40).

князь, що не спочине доти, доки не скупається у крові козаків, своїх ворогів, які спустошили так багато місцевостей у його задніпровських володіннях, бо вони вигнали його та зробили не належним до власного спадку[126]. Підступивши під Немирів, князь вислав кількасот людей до міста, і вони повбивали там чимало городян, а ті, хто залишився живим, пішли на хитрість. Вони звернулися до князя з проханням, аби той прислав до них кількасот своїх вояків для охорони міста від козаків і татар, обіцяючи допомагати їм усіма силами в їхній війні та віднині служити князеві вірою й правдою. І вони склали на це присягу. Така пропозиція припала до душі князеві, і він послав у Немирів багато достойних шляхтичів та 600 найкращих вояків. Їх прийняли з великою шаною, однак за кілька днів послали звістку козакам: «Поспішіть і приходьте сюди хутчій уночі, а ми відкриємо вам браму». Так вони й зробили, і всю шляхту було перебито вві сні, коли вона спала на своїх постелях[127]. А городяни дали багато грошей козакам, аби ті охороняли місто й не пускали до нього польське військо.

---

126 Алюзія до Першої книги Самуїла (1Сам. 26:19): «...вони відігнали мене сьогодні, щоб я не належав до Господнього спадку».

127 Насправді в запеклому штурмі, що тривав кілька діб — від 6 по 10 липня 1648 р. Див. також прим. № 123.

І було, коли князь довідався про цю подію, його серце затрепетало, але він вирішив більше не посилати туди своє військо й відступити звідтіля, аби помститися на козаках за кров своїх людей по інших місцевостях. І він пішов до св. громади Махнівки, і повбивав там і в її околицях багато козаків[128]. Коли Хмель (х.б.с.й.і.) почув, а в нього було зовсім небагато вояків — усього близько 3 тис., що князь Вишневецький наближається до його табору і що він завдав великого удару по його людях, то вислав проти нього свого воєначальника лиходія Кривоноса (х.б.с.й.і.) з 10 тис. найкращого війська і наказав йому, якщо переможе, захопити князя живим. Але Господь допоміг князю й урятував його від їхніх рук. Коли князь та його люди дізналися, що проти них виступило велике козацьке військо, тим часом як усю місцевість за ними й перед ними населяли православні, то, побоюючись бути оточеними, вони рушили до Бердичева. Там мешкав

[128] Похід князя на Махнівку не виглядав аж так переможно. Отримавши на початку липня 1648 р. звістку від власника Махнівки, київського воєводи Януша Тишкевича, про те, що загони білоцерківського полковника Івана Гирі та Кривоносенка вже вступили в місто і штурмують замок, Вишневецький рушив туди. Однак із наближенням його війська козаки табором вийшли з міста і, попри вчинену 12 липня 1648 р. спробу розірвати їхній табір, зуміли відступити.

власник міста воєвода Тишкевич, і в нього була тисяча досвідчених воїнів. Вони об'єднали сили, князь та воєвода, і в них було всього 4 тис. людей, з якими вони вирішили відступати ближче до Польщі, розраховуючи на допомогу війська, яке на їхнє листовне прохання мав надіслати воєначальник князь Владислав Домінік[129]. Той же умисне затримав підхід війська на допомогу Вишневецькому[130], бо ненавидів князя, заздрячи йому через те, що серця усіх людей були дуже прихильні до нього і що він славився по всій країні, а люди вважали, що саме він мав бути воєначальником як муж войовничий та потужний у битвах. Владислав же Домінік сподівався, що князь Вишневецький потрапить до рук ворогів. І ось вони підійшли, зга-

---

[129] Владислав Домінік Заславський (див. прим. № 93).

[130] Ґановер не зовсім точний. Він переповідає за чутками епізод, пов'язаний зі здобуттям козаками Полонного: Вишневецький, аби оборонити місто, справді звертався у другій половині липня 1648 р. по допомогу, але не до самого князя Заславського, а до командирів підпорядкованої йому королівської гвардії, розквартированої неподалік. Ті відмовили, посилаючись на відсутність наказу, тож Вишневецький не виступив на захист міста, здобутого загоном Максима Кривоноса 21-23 липня. Утім, ворожнеча між обома маґнатами була добре відома сучасникам, але започаткувалася вона задовго до описуваних у хроніці подій.

даний князь та воєвода, на відстань однієї милі від св. громади Полонного, а козаки й татари наступали по їхніх слідах, і до них приєдналося ще до 20 тис. православного люду. І вони, православні й татари, взяли в облогу св. громаду Полонного.

Біди[131] св. громади Полонного

І було у понеділок першого дня місяця аба [20 липня 1648 р.[132]], татари й козаки оточили св. громаду Полонного, розгорнувши свої бойові лави навпроти міста, де перебували шляхта і євреї. Оборонці стріляли з мурів, тож ворог не зміг підійти ближче до міста, в якому було близько двох тисяч шляхтичів, досвідчених воїнів, і близько 12 тис. євреїв, з-поміж яких дехто теж знався на військовій справі. Та й сама фортеця, куди втекли шляхтичі та євреї, була міцно укріплена подвійним муром і оточена водяним ровом. Її не треба було боронити нізвідки, окрім того боку, що прилягав до двох дільниць, населених православними. І шляхтичі поставили з цього боку, що вимагав особливого захисту від супротивника, своїх войовничих слуг, але вони, оці-от «захисники міста, стали його руйнівниками»[133], бо люди з числа слуг, яких поставили на мур, були також православними. Польською мовою їх називають гайдуками, і вони перетворилися на зрадників. У середу, на дру-

[131] Див. прим. № 95.

[132] У попередніх перекладах помилково — вівторок, хоча насправді вівторок цієї неділі припадав на 21 липня.

[133] Талмуд, трактат «Hagigah», 1:7.

гий день місяця аба [22 липня 1648 р.], ворог заволодів обома згаданими дільницями, де мешкали православні, і вони негайно уклали з козаками мир та зобов'язалися допомогти їм у здобутті фортеці, де перебували шляхтичі та євреї. І вони нападáли всю середу, а в четвер загукали до згаданих оборонців муру такими словами: «Адже ми браття, навіщо ви допомагаєте шляхтичам воювати з нами, хіба ж не краще було б служити нам, а не комусь, хто не походить із синів нашого народу?». Тоді згадані слуги-оборонці збунтувалися: вдаючи, що б'ються з ворогом, вони насправді дозволили йому приставити драбини до муру й здобути фортецю. Це сталось у четвер. І тієї ж миті багато тисяч православних увірвалося до фортеці з оголеними мечами, і почалася людська різанина. Коли шляхтичі та євреї побачили, що прийшло лихо і що місто вже захоплене, шляхта верхи помчала геть, а нещасним євреям міська варта не дозволила врятуватися втечею, і їх убили за святість Імені. Загинуло майже 10 тис. душ, помордованих усіма найжахливішими на світі способами убивання[134]. Вони підставляли шиї під ніж убивць, і якщо в дім, де було кількасот євреїв, заходив навіть один православний — вони не чинили йому спротиву, і він один убивав усіх.

І був серед них у св. громаді Полонного мудрий

[134] Див. прим. № 70 і № 105.

та вчений кабаліст на ім'я гаон ребе Самсон зі св. громади Острополя. Йому щоденно з'являвся ангел, який навчав його таємним наукам, і цей кабаліст уклав тлумачення на книгу «Зогар»[135], спираючись на вчення блаженної пам'яті ребе АРІ[136], але їх так і не було надруковано. Напередодні нещастя ангел сказав йому, аби люди в очікуванні лиха вчинили велике покаяння, і рабин знав це та багато разів навчав у синагозі, вмовляючи людей покаятися заради відвернення біди. І тоді по всіх громадах ревно покутували, але нічого не допомогло, бо ж вирок уже було винесено. Коли вороги обложили місто, згаданий кабаліст увійшов до синагоги, а разом із ним 300 найповажніших городян — великих знавців Закону. Вони завинули себе в савани і покрили го-

[135] Кабалістичне знання (Zohar) вважалося таємним, на відміну від знання явного, поданого в Торі й Талмуді. «*Зогар*» («Книга сяйва») є основною пам'яткою кабалістичної писемності; її приписують перу талмудиста Шимона бен Йохаї, який жив у II ст. Насправді ж, на думку дослідників, цей текст було укладено в Іспанії у XIII ст. Мойсеєм з Леона, який використав містичні твори ранішої доби.

[136] АРІ (гебрейською «лев») — це абревіатура імені Ісаака Лурія (1536 — 1572), найвідомішого кабаліста XVI ст., очільника кабалістичного гуртка у Сафеді (Палестина). Лурія був одним із творців «практичної кабали», яка приділяла основну увагу есхатологічним підрахункам, зокрема, встановленню дати пришестя Месії.

лови талесами[137] й гаряче молилися аж доти, доки не увірвалися вороги і не вбили їх усіх на святій землі синагоги (нехай Господь помститься за їхні душі). Кількасот євреїв, що вижили, були силою примушені змінити віру, а багато сотень потрапило в полон до татар.

І ось ми у св. громаді Заслава дізналися, що татари й козаки взяли в облогу св. громаду Полонного, адже ми щоденно посилали туди вивідника, а у згаданий вівторок він не зміг наблизитися до міста, обложеного ворогами. У середу посланець повернувся з недоброю звісткою про облогу Полонного. Св. громада Заслава віддалена від Полонного всього на шість миль, тож кожний, хто лише міг, у четвер тікав із Заслава. І ми полишили свої домівки, повні всілякого добра — краму, книг та різних інших коштовностей, і ми не шкодували за своїми статками, бо прагнули тільки врятувати себе та наших синів і дочок. Дехто втік до столичної руської св. громади Острога[138] — великого міста, славного своїми мудрецями, письменниками та знавцями Тори, яких тут багато мешкало. А я зі своєю родиною та з тестем ребе Авраамом зі св. громади Заслава і його домашніми та ріднею утекли до св. громади

[137] Молитовні покрови із китицями на чотирьох кутах, якими накривають голову під час богослужіння.

[138] Див. прим. № 67.

Межиріча — міста, що стоїть від Острога на відстані, яку дозволено пройти в суботу[139].

В Острозі та його прикагалку Межирічі зібралося тоді понад 10 тис. господарів, кожний з родиною, і всі вони мали намір дочекатися тут суботи «Hazon»[140], а також очікували на звістку про те, що діється у Полонному. І ось, коли ми прийшли надвечір у п'ятницю, уже в сутінках, до св. громади Межиріча, до нас прибув гонець, який сповістив, що власник Заслава, князь Домінік, виступає з великим військом на допомогу князеві Вишневецькому, аби звільнити взяте в облогу лиходіями Полонне. Так і сталося. Князь прийшов з тисячею мужніх вояків, а за ним слідом великий герой Лащ[141] та решта його

---

139 Ідеться про т.зв. «Tchum Sabbath» — відстань, яку побожний єврей може пройти в суботу, не порушуючи святості суботнього відпочинку (2 тис. кроків).

140 Жалобний день «Спалення Святині» (зруйнування Єрусалимського храму римським військом у 70 р.), що в 1648 р. припадав на наступну за 25 липня суботу; його відзначали суворим постом, а в синагогах читали перший розділ книги Ісаї, що розпочинається словом «Hazon» [видіння].

141 Самійло Лащ Тучапський, один із найзухваліших персонажів українського прикордоння, канівський (1634-1646) і вінницький (1644-1646) староста, користуючись протекцією коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, уникав численних судових вироків про позбавлення честі та вигнання, накладених за наїзди на маєтки

війська. І серед нас запанувала велика радість, і ми говорили: «Після суботи «Hazon» ми, ймовірно, зможемо повернутися до наших домівок, адже ми так близько від св. громади Заслава, усього на відстані чотирьох миль». Ми думали також, що князь зуміє визволити від біди наших братів з дому Ізраїлю у св. громаді Полонного. Однак коли наблизилася пора «приймати наречену»[142], нас усіх огорнув жах, бо ми отримали погану звістку, що прибув пан Вишоватий, зверхник і власник Полонного[143], який утік звідти з багатьма іншими панами. Він сказав: «Місто Полонне захопили. Побито всіх шляхтичів та євреїв, що там були, і вороги запустили свої загони під св. громаду Заслава. Князь Вишневецький зі своїм військом утік до св. громади Костянтино-

сусідів. Після смерті Конєцпольського († 1646) знайшов нового покровителя в особі князя Владислава Домініка Заславського; брав активну участь у боях з повстанцями, зокрема, відзначився у битві під Старокостянтиновом 26-28 липня та в перший день битви під Пилявцями 21 вересня 1648 р., за що сеймовою ухвалою з нього було знято вирок на позбавлення честі; помер 1649 р.

142 Себто надвечір'я суботи: в єврейській традиції суботу (Шабат) порівнюють із нареченою, а єврейський народ — із її обранцем.

143 Насправді заставний державця чи орендар, бо м-ко Полонне, розташоване у Кременецькому повіті, за спадком по князях Острозьких належало краківському воєводі Станіславу Любомирському.

ва, татари й козаки переслідують його, а частина з-поміж них прямує на св. громаду Острог та св. громаду Межиріч».

«Старшини едомські тоді побентежились»[144], і на євреїв упав великий страх, і ніхто не зберіг духу, а очі всіх були спрямовані на воєначальника, князя Домініка. Що він робитиме? І було опівночі, він вийшов з міста тією самою брамою, через яку увійшов із Польщі, оскільки боявся йти прямою дорогою, котра провадила до св. громади Костянтинова через св. громаду Заслав, де було безліч козаків і татар, а князь мав дуже мало війська. Тож він пройшов 9 миль кружним шляхом та лісами до св. громади Кременця, аби дочекатися там польської підмоги, а звідти разом рушити до св. громади Костянтинова. Люди ж гадали, що воєначальник утік до Польщі, і всі говорили: «Якщо полум'я охопило кедри, то чим зарадить лишай на стіні?»[145], себто якщо втік воєначальник, то що залишається робити нам?

Старші громади столичного міста Острога оголосили, що заради єдиного Бога жоден єврей не повинен залишатися в місті; так само вчинили і в св. громаді Межиріча. Адже вороги вже перебували на відстані всього двох миль від нас, а ми не

---

144 Книга Виходу (2М. 15:15). «Едомські» тут означає «західні», себто католицькі.

145 Талмуд, трактат «Moed Katan», 25 b.

мали певності, що місцеві мешканці—самі православні—не нападуть на нас. Тож «увесь Ізраїль повтікав на їхній крик»[146]. У кого був свій кінь та повозка—їхали нею, у кого не було ні коня, ні повозки—не купували їх, бо не встигали, хоча й мали для цього гроші, тож забирали дружину й дітей і тікали пішки, кинувши все добро вдома. Ба навіть ті, хто мав повозку й коня, аби уникнути перевантаження поклажею—крамом, книгами чи іншими речами, скидали її у придорожніх корчмах, доручаючи власникам, щоб лиш отримати змогу їхати швидше. Так тієї суботи «Hazon»[147] ішли повозки й коні шляхом, по три в ряд, одна впритул до одної, безперервною низкою усі сім миль від Острога до св. громади Дубна, а тим, хто йшов пішки, не було числа. А о другій годині дня тієї суботи наздогнало нас троє кінних—єврей на ймення Мойсей Цореф[148] зі св. громади Острога та два шляхтичі, і вони нам сказали: «Чому ви так повільно рухаєтеся? Адже вороги вже за нами, зараз вони вже у св. громаді

[146] Недослівна цитата з книги Чисел (4М. 16:34): «А ввесь Ізраїль, що був навколо них, повтікав на їхній крик, бо казали: „Щоб земля не поглинула й нас"».

[147] З попередньої оповіді випливає, що жалобна субота «Hazon» (див. прим. № 140), а отже, і масова втеча євреїв з Острога припадала на 1 серпня 1648 р.

[148] Золотар.

Межиріча, і ми ледве втекли». Зараз же поміж наших братів, синів Ізраїлю, настало таке велике замішання і переляк, якого доти не бувало. Кожен, щоб утікати якнайшвидше, рятуючи своє життя, почав викидати з повозки срібло й золото, одежу, книжки, подушки та перини. І лежали розкидані серед поля золото, срібло та одежа, і не знайшлося жодного еврея, який би хотів це підібрати. Так на той час сповнилися над ними слова пророка: «Покидають вони на вулицю і срібло своє, за ніщо їхнє золото стане»[149]. А дехто кидав усе — і коня, і повозку з усім, що на ній було, і навіть дружину й дітей, і біг із самою лише душею до лісу; а ще багато хто, чоловіки та жінки, коли настало це сум'яття, покинули своїх дітей, яких вели за руки, й кинулися тікати до лісів та ярів. Тоді сповнилися на нас слова: «І ви будете втікати, хоч ніхто вас не гнатиме»[150], адже ця звістка виявилася неправдивою. Вороги й татари насправді не гналися за нами, проте впродовж усієї суботи «Hazon» панував великий страх, бо кожен гадав, що вони нас наздоганяють. І тільки наступного дня, в неділю, нам стало достеменно відомо, що воєначальник не втік до Польщі, а тільки відступив до св. громади Кременця.

[149] Книга Єзекиїла (Єз. 7:19).

[150] Книга Левіта (3М. 26:17).

І тоді «спочила була, заспокоїлася вся земля»[151], і з цього дня кожен уповільнив свій крок. Ми переходили з місця на місце через міста й села, спали по дорогах[152], але ніде не знаходили миру для наших душ[153]: тут нас грабували, там топтали, тут зневажали, там ганьбили. Так збулося пророцтво: «І поміж цими народами не будеш ти спокійний, і не буде місця спочинку для стопи твоїх ніг. ... І буде життя твоє висіти на волоску перед тобою, і ти боятимешся вдень та вночі, і не будеш певний свого життя»[154]. Адже кожну ніч ми проводили в домівках православних—у страху, що вони вб'ють нас уночі, бо ж усі православні збунтувалися, а коли ми вранці прокидалися живими, то дякували Богу, проказуючи молитву: «Хай буде благословенним Той, хто воскрешає мертвих».

---

151 Книга Ісаї (Іс. 14:7).

152 Алюзія до Плачу Єремії (Плач. 2:12): «на майданах міських».

153 Алюзія до книги Єремії (Єр. 6:16): «і знайдете мир для своєї душі».

154 Книга Второзаконня (5М. 28:65-66).

Біди[155] св. громади Острога і св. громади Заслава

І було, після того, як вороги здобули св. громаду Полонного і зробили там усе, що тільки хотіли, вони рушили до св. громади Заслава. Тут вони розграбували всю громаду і вбили близько 200 душ з-поміж тих, що там залишилися, бо дехто не міг утекти через хворобу, а дехто, покладаючи надію на своїх православних приятелів та вірячи, що ті їх урятують, заховалися по лісах, аби там перечекати, доки перейде гроза[156]. Вони сиділи там так довго, що душа в них уже ледве трималася від голоду й спраги, і тоді вони надали перевагу смерті перед таким життям, промовивши: «Повернімося до міста й загиньмо там, бо краще загинути від меча, ніж бути вбитому голодом»[157]. І тільки-но вони увійшли до міста, приятелі-городяни схо-

---

155 Див. прим. № 95.

156 Алюзія до книги Ісаї (Іс. 26:20): «сховайся на хвилю малу, поки лютість перейде»

157 Алюзія до Плачу Єремії (Плач. 4:9): «Забитим мечем стало ліпше, ніж повбиваним голодом, що гинуть проколені, за браком плодів польових».

пили їх з наміром убити, а вони просили, щоб їх убивали на кладовищі, аби бути похованими за звичаєм. Їхнє прохання виконали, і їх відвели до «дому життя»[158], і євреї увійшли в будиночок, розташований на кладовищі, і в ньому їх усіх убили, а після того будиночок спалили. Так здійснився над ними вирок двох видів смерті—убивання і спалення[159]. А у св.громаді Заслава живцем здирали шкіру з ксьондзів, що там були; тіла давно похованих князів повикидали з могил, немов бридке падло[160], а золото і срібло з їхніх гробів розграбували. Водночас костьоли та синагоги було розорено і перетворено на стайні. Те ж саме вони вчинили і в св. громаді столичного міста Острога, де вбили тих, хто там залишався—всього шістсот душ[161].

---

[158] Див. прим. № 104.

[159] Див. прим. № 70.

[160] Алюзія до книги Ісаї (Іс. 14:19): «Ти ж від гробу свого відкинений геть, мов галузка бридка».

[161] Див. прим. № 105.

Біди[162] св. громади Костянтинова

Звідти вони виступили і рушили з усім своїм військом до св. громади Костянтинова[163]. Князь Вишневецький вийшов їм назустріч, завдав великої поразки і повернувся у місто, але вони тим часом ще тісніше підступили до нього. Князь же, побоюючись, аби городяни, всуціль православні, не збунтувалися проти нього після того, як побачать, що козаки вже так близько, відступив зі своїм військом з міста, і з ним пішла вся слава міста. А той із євреїв, хто мав коня й повозку, рушив за

[162] Див. прим. № 95.

[163] Насправді бої під Старокостянтиновом припадають на 26-28 липня 1648 р., себто ще до переходу в руки повстанців Острога й Заслава, що мало статися десь напередодні 30 липня (власне цим числом датовано універсал Богдана Хмельницького на охорону маєтків князя Заславського). Ганновер також недоречно приписує оборону Старокостянтинова єдино князю Яремі Вишневецькому, бо в дійсності під містом зосередилося кілька військових формувань: окрім надвірного війська Вишневецького, це була королівська гвардія, а також приватна піхота й т. зв. ординатська міліція князя Владислава Домініка Заславського. Бої під містом із армією Максима Кривоноса точилися з перемінним успіхом, аж доки 28 липня, на звістку про наближення головних сил Богдана Хмельницького (як пізніше виявилося, неправдиву) Вишневецький вирішив відступити.

ним, а той, хто не наготував коня й повозки, бо покладав надію на князя та його воїнів, мусив залишитися у місті. І коли князь віддалився від міста приблизно на одну милю, туди увійшов ворог. Це було у вівторок 9 аба [28 липня][164]. І було знищено до 3 тис. євреїв[165], і все їхнє майно розграбоване. Серед них був гаон ребе Ашер зі св. громади Полонне та багато інших гаонів, чиїх імен я не знаю.

Після того, як козаки розграбували Костянтинів, князь Вишневецький послав їм такий лист: «Доки ви будете плюндрувати міста й убивати невинних людей? Якщо ви готові до бою і настільки численні, давайте зійдемося на полі битви»[166]. І вони обрали поле битви біля св. громади Ляхівців[167], неподалік

---

[164] Тобто, в один із днів тижневого посту перед жалобною суботою «Спалення Святині» (див. прим. № 140).

[165] Див. прим. 105.

[166] Гановер, очевидно, переказує тут чутки про лист, адресований десь у середині серпня князем Вишневецьким примасу й читаний на засіданні сенату, в якому князь закликав облишити спроби переговорів із Богданом Хмельницьким (їх власне в цей час за дорученням сенату безуспішно намагався налагодити Адам Кисіль), скликати посполите рушення шляхти й розпочати рішучу війну.

[167] У попередніх перекладах помилково — Липовець. Насправді приватні маґнатські почти, повітові корогви шляхти й коронна армія від середини серпня до початку вересня поступово громадилися у таборі між Ляхівцями

від річки, на відстані п'яти миль від св. громади Костянтинова. Вони вишикувалися таборами, військо навпроти війська: козаки й татари на одному березі річки[168], а князь Вишневецький зі своїми людьми на другому. До тих і других прибували й інші війська. Зокрема, підійшов Хмель (х.б.с.й.і.) з усіма своїми козаками і рештою православних, всього близько 500 тис. людей, а також воєначальник князь Домінік зі своїм польським військом — легкою та важкою кіннотою числом до 30 тис. вояків. І так, громадячись, стояли два табори один навпроти одного майже два місяці[169]. Православних було до 600 тис. на чолі з Хмелем (х.б.с.й.і.) та Кривоносом (х.б.с.й.і.), а поляків — 80 тис., усі хоробрі й умілі в

та Чолганським Каменем, звідки після тривалих нарад це з'єднане військо вирушило до м-ка Пилявці, де упродовж 20-23 вересня 1648 р. точилася битва, про яку піде мова далі.

[168] Річка Іква, поруч із якою розташовано Пилявці.

[169] Гановер плутає: табори козацької та коронної армії було закладено досить далеко один від одного, а зійшлися вони під Пилявцями після попередніх кількаденних боїв за Старокостянтинів аж 20 вересня 1648 р. Наведене тут і далі число учасників Пилявецької битви носить легендарно-фантастичний характер: за обрахунком сучасних дослідників, у розпорядженні Богдана Хмельницького могло бути (разом із покозаченими селянами й міщанами) трохи більше 100 тис., а в коронному війську (теж із урахуванням допоміжного складу) — до 100 тис.

битвах. Їх очолювали князь Домінік і князь Вишневецький, а всього в них було 150 тис. возів та карет, завантажених їжею, питвом, золотим і срібним начинням, одежею та багатьма справді королівськими скарбами. І всі 600 тис. православних не варті були й 20 тис. польських воїнів, адже їхнє військо складалося із селян та міщан, озброєних киями й косами. Вони не мали жодних навичок до ведення війни, і їхній спосіб воювання полягав у тому, щоб гучним криком та бряжчанням налякати противника, а вся війна зводилася до підступних хитрощів. Не рахуючи козаків і жменьки татар — усього близько 20 тис., серед них не було досвідчених воїнів. Польська армія, натомість, складалася зі шляхти та великих панів, що були досвідченими воїнами.

І було, в неділю 4 тішрея 5409 р. [20 вересня 1648 р.] вони стали до бою один супроти одного. І поляки брали гору, а князь Вишневецький упродовж цього дня завдав козакам великої поразки. У понеділок він діяв іще вправніше, вражаючи тисячі й десятки тисяч. Якби пани продовжили бій ще й у вівторок, то від ворогів Ізраїлю не залишилось би й сліду. Вони вже готові були силоміць видати своїх ватажків польським панам, їхнім господарям, і укласти з ними мир, зобов'язавшись служити, як служили доти[170]. Коли лиходій Хмель (х.б.с.й.і.)

[170] Така чутка справді кружляла між зібраною у таборі шляхтою, але вона не відповідала дійсності. Що ж до

почув про це, він пішов на хитрість, пославши лист до воєначальника, князя Домініка, із пропозицією оголосити коротке перемир'я на вівторок, а в середу знову відновити битву. Його метою було протягнути час до четверга, бо йому на допомогу йшло двоє татарських воєначальників — Бей (!) і Тугай-бей[171] із 100 тис. досвідчених татарських воїнів, і вони вже були на відстані одноденного переходу. І князь Домінік погодився оголосити на вівторок перемир'я[172], і він та воєвода Тишкевич[173] сказали князеві Вишневецькому: «Доки ти будеш знищувати православних, адже це наші піддані. Хто ж тоді оратиме нам поля й буде виконувати всілякі до-

---

описаних далі Гановером «переговорів» між Богданом Хмельницьким і князем Заславським, то це є плодом фантазії хроніста.

[171] Тугай-бей провадив на з'єднання з козацьким військом татар Перекопської Орди, що прибули вже після завершення битви; другий «Бей», чийого імені Гановер не знає, — це, найімовірніше, очільник перекопських татар Айтемир-мурза, який підійшов раніше, що, власне, й стало сигналом до паніки та втечі коронного війська у ніч з 23 на 24 вересня.

[172] У вівторок (22 вересня) вальної битви справді не було, день пройшов у дрібних сутичках, але без оголошення «перемир'я», про яке пише Гановер.

[173] Київський воєвода Януш Тишкевич, свояк князя Яреми Вишневецького.

машні та польові роботи? Якщо ми повбиваємо їх, то в нас не буде більше підданих. Над ким же ми тоді будемо панувати?»[174]. І пожаліли польські вояки православних, і весь вівторок не вбивали їх, але ворог не був таким милостивим до поляків, коли ті потрапляли йому в руки.

І у вівторок надвечір до козацького табору прийшли татари числом 100 тис. озброєних воїнів[175]. І зчинилася велика радість у таборі козаків і татар, і залунали сурми та литаври, «аж земля розпадалася від їхнього голосу»[176]. А в польському таборі не знали причини цієї радості, доки не взяли в полон одного православного, а коли його привели перед лице князів, він сказав їм: «До нас на підмогу прибуло 100 тис. здатних до бою татар, обличчя їхні палають, немов у левів, хто зможе вистояти проти них?». А інші твердять, що лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) направив воєначальнику, князеві Домініку, лист, де

---

174 Гановер переказує доволі поширені серед тогочасної польської шляхти закиди на адресу «руських панів», які нібито не докладали зусиль до фізичного винищення повстанців, бо не хотіли вбивати своїх підданих, примовляючи: «Що з того буде за потіха, коли ми виб'ємо власних підданих».

175 Насправді лише кількатисячний загін (див. прим. № 171).

176 Перша книга Царів (1Цар.1:40).

писав таке: «Мир тобі, наш Пане й Архикнязю Владиславе Домініку, воєначальнику польської армії! Я та мій народ віддячимо тобі добром за милість, яку ти нам зробив, змилосердившись над моїм народом і погодившись на перемир'я у вівторок. У відповідь на це я остерігаю тебе і даю добру пораду, аби ти зі своїми людьми втік цієї ж ночі. Адже до мене прийшли татари—численні, немов пісок на березі моря, і вам не встояти проти них та проти мого народу, і може статися так, що польський народ упаде до татарських рук (від чого борони Боже). За виявлену тобою ласку ми відплатимо добром і не будемо розоряти підвладні тобі міста так, як ми це робимо з іншими містами польських панів»[177].

Коли князі та шляхта почули все це, їх охопив великий жах, і опівночі всі вони втекли з табору. І було на світанку в середу[178], побачила решта поляків, що князі та головні начальники втекли, і тоді всі, хто міг тікати, теж стали рятуватися втечею, залишаючи свої карети й вози зі скарбами таборовим

---

177 Ганговер довільно (і заднім числом) переказує зміст універсалу Богдана Хмельницького від 30 липня 1648 р. про захист володінь князя Заславського від можливого пограбування Військом Запорозьким, виданий в очікуванні мирних переговорів із комісією, що була сформована 21 липня на сеймі.

178 Насправді в ніч із середи (23 вересня) на четвер (24 вересня).

слугам, і вони покидали намети, коней та віслюків, а щоб полегшити свою втечу, розкидали на шляху срібло, золото й одежу[179]. Коли татари та козаки увійшли до польського табору і побачили, що в ньому немає нікого, вони не повірили, що поляки втекли, і сказали: «Мабуть, вони влаштовують засідку, аби оточити і зненацька напасти на нас». Пославши людей по сліду втікачів, вони виявили, що всю дорогу вкрито розкиданою в поспіху зброєю та одягом. І тоді вони погналися за поляками, і розійшлися козаки й татари по всій Польщі, Русі та Литві. І по всіх місцях, де лише проживали православні, вони, щойно дізнавшися про згадану новину, бунтували супроти своїх панів та мордували тамтешніх шляхту та євреїв усіма можливими способами убивання[180]. І настала для євреїв година нещасть, яких доти ще не бувало, і коли вони почули про це, то стали ховатися по укріплених містах у св. громадах Бара, Кам'янець-Подільського, Бродів, столичного міста Львова, у св. громадах Бучача, Язлівців, Жовкви, Перемишля і Белза, у Сокальському монастирі та в Замості. Частина ж утекла до Волощини, а багато хто вийшов до міст, розташованих за Віслою.

---

179 Алюзія до книги Єзекиїла (Єз. 7:19): «Вони повикидають на вулицю і срібло своє, за ніщо їхнє золото стане».

180 Див. прим. № 70.

Нещастя Литви

Мешканці Литви[181] втекли до св. громади Вільна і св. громади Великого Гродна, куди не проникли вороги. Однак багато інших громад, де зібралося кілька тисяч євреїв, було розграбовано, а євреїв, що там перебували, вбито. У св. громаді Гомеля за святість Імені загинули незлíченні тисячі євреїв, а звідти козаки рушили до св. громади Стародуба, де вчинили страшну різанину євреїв. Те саме сталося у св. громаді Чернігова, св. громаді Брагина та св. громаді Влодави, де зібралася безліч євреїв та було замордовано всіма способами убивання[182] близько 10 тис. душ, а по інших великих громадах Литви убито тисячі й десятки тисяч євреїв[183], нехай Господь помститься за їхню смерть.

Мешканці св. громад Слуцька, Пінська та Берестя втекли — почасти до Великої Польщі, а почасти до міста Данціґ[184], що біля моря над Віслою. А

[181] У координатах Гановера під «Литвою», найімовірніше, слід розуміти утворений 1623 р. окремий самоврядний «край», що об'єднував єврейські громади на території Великого князівства Литовського.

[182] Див. прим. № 70.

[183] Див. прим. № 105.

[184] Ґданськ.

з-поміж тих нещасних, що залишилися у св. громадах Берестя та Пінська, було вбито за святість Імені кількасот душ. А сотні повозок тих, що тікали зі св. громади Пінськ, ворог наздогнав на оболоні під містом, і там, оточивши на вузькій стежці, теж винищив багато євреїв. Однак поляки помстилися православним мешканцям св. громади Пінська. Коли литовський воєначальник князь Радзивіл[185] дізнався, що мешканці Пінська повстали й впустили до міста розбійників, він попрямував сюди з кількатисячним польським військом[186], узяв місто в облогу та підпалив із чотирьох боків. Розбійники, що перебували в місті, намагалися втекти річкою на човнах, але всі

[185] Князь Януш Радзивил, із 1646 р. польний, від 1654 р. великий гетьман Великого князівства Литовського.

[186] Ганновер як людина, далека від обізнаності з військовим устроєм Речі Посполитої, помиляється: армії Корони Польської та Великого князівства Литовського були цілком окремими бойовими одиницями і спільні збройні акції провадили рідко. Описаний далі штурм Пінська, здобутого загоном миргородського полковника Матвія Гладкого у серпні 1648 р., був здійснений у середині листопада цього ж року військом Великого князівства Литовського під командуванням не Радзивила, а його уповноваженого — литовського стражника Григорія Мирського. Варто додати, що після запеклого штурму захоплене жовнірами місто було на дві доби передане їм «на вогонь і грабунок», у якому нарівно постраждали всі мешканці: і православні чи уніати, і католики, і євреї.

потонули, а частина згоріла чи була вбита. Так на них сповнилася помста за синів Ізраїлю.

Помстилися православним і мешканці св. громади Слуцька. Вони послали до лиходіїв із закликом якомога швидше прийти до них, бо, мовляв, у їхньому місті є багато євреїв та шляхтичів, яких вони їм видадуть. Насправді ж у місті вже зовсім не було євреїв, бо всі вони втекли, не сподіваючись, що городяни стануть на бій, аби їх захистити. Коли лиходії підійшли до міської брами, городяни почали стріляти по них із великих гармат, розставлених на міських стінах та над брамою, і завдали розбійникам великих втрат. Розбійники кинулися тікати, а городяни погналися за ними та й побили їх, і вибили їх дощенту[187].

---

[187] Алюзія до книги Чисел (4М. 14:45): «та й побили їх, і били їх аж до Хорми». Опис епізоду зі Слуцьком легендарний, місто після спроби заволодіння ним козаками було в листопаді 1648 р. здобуте загоном Великого князівства Литовського під командуванням оршанського старости князя Григорія Друцького-Горського.

Біди[188] св. громади Бара

І сталося, після того як поляки втекли з табору[189], татари й козаки розграбували увесь табір, захопивши в ньому величезну кількість срібла, золота, возів і чудових коней. І попрямував Хмель (х.б.с.й.і.) з усім своїм військом і татарами на здобування укріплених міст у Польському королівстві, а частину своїх людей відправив захопити св. громаду Бара[190], бо в цьому укріпленому місті зібралося багато євреїв та шляхтичів. Коли вони підійшли впритул до міста, ті, що стояли на мурах, почали по них стріляти, тож козаки не могли підступитися, і впродовж багатьох днів облягали місто. Як же вчинили православні городяни? Вони зробили попід землею підкоп, через який впустили розбійників уночі до міста, й ті негайно почали

[188] Див. прим. № 95.

[189] Після Пилявецької битви (див. вище).

[190] Гановер плутає хронологію подій. На здобуття Бара рушив Максим Кривоніс відразу після боїв за Старокостянтинів (див. прим. № 163), себто ще до Пилявецької битви. Облога не тривала «багато днів», як пише далі хроніст: місто козаки штурмували впродовж 4-7 серпня 1648 р., а фортецю здобули 10 серпня.

різанину. Євреї та шляхта втекли до міцної фортеці, що стояла посеред міста, і ще дужче укріпили її, а православних серед них не було. Ворог облягав фортецю багато днів, насипаючи вали й будуючи башти[191], а також стріляв по мурах із великих гармат, що їх по-німецьки називають Räderbüchsen, аж доти, доки фортецю не було здобуто. Далі вони повбивали усіх євреїв та шляхтичів, що там перебували, мордуючи їх усіма існуючими на світі способами убивання[192], а їхнє майно розграбували дощенту. Всього у св. громаді Бара було вбито до 2 тис. євреїв[193].

А розбійник Хмель (х.б.с.й.і.) рушив зі своїм військом до св. громади Костянтинова, звідти до Заслава, а звідти — до столичного міста Острога: всі ці громади були вже раніше винищені православними. Після цього він пішов до св. громади Великого Дубна. Там була така міцна фортеця, що їй не було рівних у цілому Польському королівстві, і належала вона воєначальнику, князю Домінікові[194].

---

[191] Алюзія до книги Єзекиїла (Єз. 21:27): «щоб насипати вала, щоб збудувати башту».

[192] Див. прим. № 70.

[193] Див. прим. № 105.

[194] Мурований замок у Дубні був споруджений на початку XVI ст. князем Костянтином Івановичем Острозьким. В останній третині XVI — на початку XVII ст. Дубенський

Після того, як князь та пани втекли з поля битви, у місті залишалося кількасот євреїв, які сподівалися знайти рятівний притулок у фортеці. Проте коли розбійники підійшли до міста Дубна, один зі слуг згаданого князя увійшов до фортеці разом із 80-ма воїнами з-поміж княжих людей і зачинив її браму на засуви. Вони укріпилися у фортеці і не впустили всередину жодного єврея. І всіх євреїв було вбито перед фортецею — числом до 1100 душ. Коли ж лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) прийшов у св. громаду Дубна, він був вражений потужністю фортеці і сказав, що її неможливо здобути і що дурнями були ті пани, які з неї втекли. У цій фортеці знаходилися великі скарби євреїв та шляхти, але вона була настільки міцною, що Хмель (х.б.с.й.і.) навіть не брав її в облогу.

Звідти він рушив зі своїм військом до св. громади Бродів, що була власністю воєначальника Хорун-

---

замок слугував резиденцією його сина, київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького, а після його смерті — князя Януша Острозького, краківського каштеляна. В останні роки життя князь Януш († 1620) здійснив масштабну модернізацію замку, надавши фортечним укріпленням бастіонної форми, оскільки, згідно із заснованою ним Острозькою ординацією (майоратом), саме тут містилася центральна садиба ординації. Станом на 1648 р. ординатом був онук Януша, князь Владислав Домінік Заславський.

жого[195],—ворога Хмеля (х.б.с.й.і.), який свого часу хотів позбавити його життя. І Хмель (х.б.с.й.і.) дощенту спустошив усі його володіння, а Броди, його резиденцію, спалив вогнем. А вся шляхта втекла до фортеці, що була дивовижно укріплена, обведена подвійним муром та наповненим водою ровом[196]. І там заховалося багато тисяч євреїв та шляхтичів, і вороги тримали її в облозі тривалий час, проте не змогли підступити до мурів, бо ті, що стояли на них, стріляли з гармат і безліч убили. І хоча вони не змогли захопити фортеці, серед обложених панував великий страх через пошесть, що лютувала в місті: «Надворі забиватиме меч, а в кімнатах—страхіття»[197]. І померло від пошесті близько тисячі єврейських душ, і так само в усіх інших фортецях, що їх облягали вороги, зазвичай вибухали пошесті.

---

[195] Коронного хорунжого Александра Конєцпольського.

[196] Бастіонну фортецю у Бродах збудував 1632-1633 рр. для тодішнього власника міста, гетьмана Станіслава Конєцпольського, Гійом Левасер де Боплан за взірцем голландських та італійських оборонних споруд. Вона дійсно належала до найукріпленіших фортець Речі Посполитої.

[197] Книга Второзаконня (5М. 32:25).

Біди[198] св. столичної громади Львова

І сталося, після цього Хмель (х.б.с.й.і.) рушив разом з усім своїм військом, щоб узяти в облогу св. столичну громаду Львова — одну з чотирьох головних громад у польській землі[199]. Це була велика і славна своїми мудрецями та письменниками громада. Ворог, підійшовши до Львова, отаборився на полі біля Високого Замку, який знаходився поза мурами міста[200]. З Високого Замку по ньому стріляли й убили тисячі православних і

---

198 Див. прим. № 95.

199 «Головними» громадами вважалися громади чотирьох міст — своєрідних столиць відповідних «країн» та земств у системі єврейського самоврядування Речі Посполитої (див. прим. № 2 та 65). Для Краківського і Сандомирського воєводств Малої Польщі таку роль відігравав Краків; для Люблінського воєводства Малої Польщі та Холмської землі Руського воєводства — Люблін; для Великої Польщі, Мазовії і Пруссії — Познань; для громад Великого князівства Литовського — Вільно. Львів був столицею «Країни Русь», себто Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Чернігівського і Руського воєводств — у цьому разі без однієї з адміністративних одиниць воєводства, Холмської землі.

200 Облога Львова розпочалася 6 жовтня 1648 р., тривала до 24 жовтня.

татар — доти, доки полякам не довелося за браком води залишити Високий Замок. І вони відступили в місто, а городяни попалили всі будинки попід мурами, аби вороги не змогли в них укриватися. Але, незважаючи на це, ворог захопив Високий Замок, і місто було взяте в облогу з усіх боків, і люди боялися виходити зі своїх домівок через гарматні ядра, що ними стріляли з Високого Замку. І в місті почалися моровиця та великий голод: «Надворі забиватиме меч, а в кімнатах — страхіття»[201]. І від голоду й пошесті в місті померло близько 10 тис. душ[202].

І сталося, коли ворог довго стояв під містом, але не міг його здобути, він почав засипати заміські джерела, з яких усі мешканці пили воду, «і не було води для громади»[203]. Тоді городяни почали говорити: «Навіщо нам гинути від голоду й спраги? Пошлімо до ворога, може, він візьме наші статки в обмін на викуп наших душ». І надіслали городяни до Хмеля (х.б.с.й.і.) послів, доручивши їм дійти з ним згоди та пропонуючи на викуп своїх душ золото й срібло. Ця пропозиція виглядала, на його погляд, дуже доброю, і він сказав своїм підлеглим:

201 Книга Второзаконня (5М. 32:25).

202 Див. прим. № 105.

203 Книга Чисел (4М. 20:2).

«Що буде за користь для нас, коли ми їх поморддуємо? Краще взяти на викуп їхніх душ увесь їхній статок». І Хмель (х.б.с.й.і.) послав до міста свого тисячника на ймення Гловацький[204], який походив зі шляхти, але присягнув йому, зрадивши свого короля, з кількома козацькими начальниками, аби вони домовлялися про угоду. Після цього до Хмеля (х.б.с.й.і.) вийшло з міста багато шанованих мешканців для переговорів про угоду, й серед них львівський штадлан ребе Шимон[205]. Було домовлено, що все місто — як євреї, так і християни — має сплатити на викуп своїх душ 200 тис. золотих[206].

[204] Про уживане Ганновером поняття «тисячник» див. прим. № 41. Згаданий ним переяславський полковник Петро Головацький дійсно провадив з львівськими міщанами переговори про викуп міста.

[205] Штадлан (досл.: той, хто висуває клопотання) був постійним уповноваженим єврейської громади, аналогом синдика, себто присяглого юриста в самоврядному місті на маґдебурзькому праві. Штадлан за певну, досить високу винагороду (у поодиноких випадках безкоштовно) представляв громаду перед вищою владою, домагаючись захисту єврейських прав, скасування обмежень тощо.

[206] Гановер, зазвичай схильний до перебільшень, тут, навпаки, подає меншу, ніж було в дійсності, цифру викупу. За сумлінним реєстром одного з тогочасних львівських райців, Андрія Чеховича, місто сплатило понад 365 тис. готівкою і товарами, причому левова частка цієї суми (понад 320 тис., з них 16 тис. готівкою) пішла на користь та-

Оскільки ж готівкою такої суми грошей не було, то віддали срібло й золото, а також різні товари, що їх рахували за такою низькою ціною, якої ніколи в ті часи не бувало навіть для купців[207]. Срібло й золото важили на великих вагах так, як важать олово, й віддавали за півціни. Так було пограбовано св. громаду Львова, і уподібнилася вона до ставка, з якого виловили всю рибу[208]. Чи ж не стало це знаком Господньої милості над Його народом Ізраїлю, якого було у Львові тисячі й десятки тисяч, а всі вирізнялися великою вченістю та відправляли щиросердну покуту. Їхнє волання сягнуло небес, і поклав Господь у серця розбійників охоту йти на угоду з містом, а якби не це, і якби облога протривала ще з тиждень, усі мешканці повимирали б від голоду й спраги.

І звідти лиходії рушили до св. громади Жовкви та взяли її в облогу. Коли вони приступили до міських мурів, щоб приставити драбини, мешканці міста стали лити на них окріп, і вони відступили, а ті, що стояли на мурах, стріляли по них із рушниць і багатьох повбивали. Тоді розбійники почали радитися, кажучи: «Чи ж не краще було б послати до

тар, союзників Богдана Хмельницького.

[207] Тобто, за оптової закупівлі.

[208] Талмуд, трактат «Berachoth», IX b.

міста наших людей, щоб вони домовилися з міщанами так, як ми вчинили у св. громаді міста Львова?» І вони направили до міста послів, які мовили городянам: «Ви нічим не сильніші за столичну громаду Львова, але й вони не змогли встояти проти нас і пішли на угоду з нами. Тому, якщо ви домовитеся з нами — добре, а якщо не зробите цього, ми підемо на вас з усім військом і обложимо вас, і вчинимо над вами розправу, і повбиваємо вас усілякими способами смертей, як ми це робили по всіх інших місцях». І мешканці міста сприйняли прихильно те, що лиходії прагнуть до угоди, і послали до них із міста на перемовини одного ксьондза, одного пана і одного єврея родом із Чернігова, що на Русі. І вони зійшлися на тому, що городяни дадуть ворогові 20 тис. золотих і 2 тис. згаданому вище тисячникові на ім'я Гловацький[209]. По тому козаки пішли звідти, залишивши в місті кілька тисяч людей, що мали охороняти городян від інших розбійників, аби ті не взяли міста в облогу вдруге. І так вони робили по всіх фортецях у Малій Польщі, на Русі, Поділлі та в Литві, заподіявши людям багато лиха й утисків.

А в сильних та укріплених містах — Кам'янці-Подільському, св. громаді Язлівця, св. громаді Бу-

[209] Див. прим. № 204.

чача, св. громаді Комарна, св. громаді Белза та в Сокальському монастирі — шляхта і євреї, що там перебували, вистояли проти розбійників. Вони стріляли по них із гармат і повбивали силу лиходіїв, і ті не спромоглися заволодіти жодною із зазначених фортець, і відступили звідти з великою ганьбою, бо мешканці згаданих міст не бажали ані домовлятися з ними про викуп, ані дати бодай найменшої речі. Проте в усіх цих місцях панували страшна моровиця та голод, від чого померли тисячі й десятки тисяч євреїв.

А св. громаду Перемишля, велику й славну своїми мудрецями та письменниками, теж взяли в облогу та мало не захопили, але Господь з небес змилостився над нею. До міста прибув один пан на ім'я Корнякт[210] і з ним 600 досвідчених воїнів, і він своєю мудрістю врятував місто. Натомість всі інші міста й села, розташовані над р. Сян, були зруйновані.

---

[210] У перекладах Балабана і Борового помилково: «Kranki» («*Bagno głębokie*», с. 51), «Кроняк» («*Еврейские хроники*», с. 117). Ідеться про королівського дворянина Кароля Корнякта, який на чолі драгунської корогви прибув до Перемишля на звістку про наступ загону гадяцького полковника Лавріна Капусти. Бої за Перемишль точилися 4-6 листопада 1648 р., в одному з них загинув і сам Капуста, а Корняктові вдалося відстояти місто.

Біди[211] св. громади Нароля

Звідти ворог рушив до св. громади Нароля і взяв місто в облогу[212]. Тут знайшли притулок десятки тисяч євреїв і тисячі шляхтичів, і серед них не було жодного православного. Нароль складався з трьох містечок, розташованих одне біля одного. Євреї спершу вирішили тікати звідси, але начальник міста[213] не дав їм цього зробити, промовивши до них: «Станьмо проти ворога і давайте воювати з ним так, як це вчинили інші укріплені міста». Після того, як уже почалася облога, ворог запропонував містові угоду про викуп, і євреї теж цього хотіли, але начальник міста відкинув пропозицію і далі воював упродовж трьох днів, убиваючи багато розбійників. Тоді лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) прислав

---

[211] Див. прим. № 95.

[212] Ужите хроністом слово «звідти» (за логікою оповіді, з-під Перемишля) вносить плутанину до реальної хронології подій. Насправді загін чернігівського полковника Мартина Небаби підступив до Нароля, містечка Белзького воєводства, 27 жовтня 1648 р., тобто відразу після того, як було знято облогу Львова й козацьке військо рушило в бік Замостя. Небаба та місцеві повстанці здобули Нароль штурмом у ніч з 1 на 2 листопада; тоді ж загинув і власник містечка Єжи Флоріян Лащ-Тучапський, про чию смерть Гановер далі оповідає моторошну (й цілком вигадану) історію.

[213] Тобто власник, Лащ Тучапський.

ще одне військо, таке численне, як пісок на березі моря, і 17 хешвана 5409 р. [2 листопада 1648 р.] вони здобули місто. Передусім вони замордували начальника міста на ймення Лащ: з нього живцем здерли шкіру і піддавали його різноманітним видам страшних тортур. Потому вони знищили 12 тис. євреїв, застосовуючи усі способи убивання, про які вже згадувалося[214]; багато кого потопили в річці, а кількасот євреїв замкнулося у синагозі. Але козаки виламали двері, вбили всіх, хто там переховувався, і спалили синагогу разом з убитими. І не було по цілій Польщі різанини жахливішої, ніж нарольська. А ще багатьох євреїв татари захопили в полон, і всі три згадані містечка було спалено, і вони перетворилися на попіл, немов Содом.

Одна жінка, яка залишилася живою, сховавшись поміж трупів, розповіла мені, що подібним чином врятувалося кількасот жінок та дітей і трохи чоловіків. Упродовж п'яти днів у них не було жодної їжі, і вони їли людське м'ясо: відривали шматки від трупів і, спікши на вогні, з'їдали. А багато тисяч трупів було пожерто собаками та свинями. Ті, хто вижив, дали знати у св. громаду Перемишля, і звідти прибули люди та привезли з собою на кількасот золотих полотна для саванів, і вони поховали замордованих. Господь нехай віддячить їм за цю добру справу.

[214] Див. прим. 70 і 105.

Біди[215] св. громади Замостя

Звідти пішов лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) з усім своїм військом, татарами та православними, численними, як пісок на березі моря, і взяв в облогу св. громаду Замостя. Це було місто, якому жодне інше не дорівнювало силою, його оточували подвійні мури та наповнений водою рів. І щойно ворог підійшов до міста, як городяни спалили всі будівлі попід мурами, аби в них не можна було сховатися. І вони не підпускали ворога до міста ближче, ніж на пів милі, і так вони протрималися багато днів[216]. Упродовж цього часу ворог розпо-

---

[215] Див. прим. № 95.

[216] Облога Замостя тривала з 6 по 21 листопада 1648 р.; місто відкупилося доволі символічною як на свої можливості сумою — 20 тис. золотих. Проте це зумовлювалося чинниками політичними: уже 6 листопада Богдан Хмельницький надіслав листа (формально, до мешканців міста, а реально — в очікуванні, що його передадуть вище, як і сталося) з висловленням підтримки Янові Казимиру як претенденту на престол; прямі листи гетьмана до сенату і Яна Казимира з пропозицією переговорів датувалися 15 листопада, а 20 листопада, себто у переддень завершення облоги, Якуб Смяровський, секретар новообраного монарха (Яна Казимира проголосили королем 17 листопада), провадив у таборі під Замостям переговори з козацькою старшиною про завершення війни.

рошився по всіх громадах, що в околицях міста, і вчинив велику різанину у св. громаді Томашева, св. громаді Щебжешина, св. громаді Туробина, св. громаді Грубешова, св. громаді Тарноґруда, св. громаді Білгорая, св. громаді Горая, св. громаді Красника[217]. Там були убиті тисячі й десятки тисяч євреїв.

Так само на Волині у св. громаді Володимира, у св. громаді Луцька, у св. громаді Кременця та в їхніх прикагалках була велика різанина, і багато тисяч євреїв було убито. У св. громаді Кременця один лиходій узяв ніж єврейського різника і зарізав ним кількасот єврейських дітей. Він питав свого приятеля, чи це кошерне, м'ясо, чи трефне[218]. Коли той говорив: «трефне», він викидав тіло дитини собакам. Потім брав на бійню іншого хлопчика, різав його, і приятель казав: «кошерне». Вони піддавали м'ясо огляду (як це зазвичай роблять із м'ясом кіз та овець) і, настромивши його на палю, носили всіма

[217] Перераховані містечка розташовано на Холмщині, у відносній близькості від Замостя, де стояв основний козацький табір.

[218] У єврейській релігії діють суворі норми та правила (т. зв. кашрут) стосовно дозволеної їжі. До кошерного, тобто дозволеного, належить м'ясо парнокопитних і жуйних тварин, зарізаних за відповідним ритуалом, а до трефного — м'ясо, заборонене до вживання або з певних причин (наприклад, виявленої хвороби) забраковане після спеціальної процедури огляду.

вулицями міста, волаючи: «Хто бажає купити козлятину чи баранину»? Господь нехай помститься за їхню кров*.

Біля Бихова розбійники наздогнали кілька сотень повозок із євреями та всіх їх повбивали. Те саме вони зробили і в інших місцях з іншими громадами, що їх немає змоги всі перелічити. Всього ж вони спустошили понад 700 громад скрізь аж до річки Вісли.

А облога Замостя тривала багато днів, однак ворог не спромігся взяти фортецю, бо її захистив воєначальник на ім'я Вейгер[219] із німців, і в нього було 6 тис. досвідчених німецьких вояків, що стріляли з мурів по ворогах і безліч їх побили. Однак у місті панували моровиця та голод, і від них загинуло кілька тисяч євреїв. І сталося, коли вони там довго були[220], ворог удався до підступу й чаклування та пустив під небеса вогняного змія, що мав служити їм знаменням[221]: «Якщо змій полетить у напрямі міс-

* Тобто кров зарізаних дітей — *прим. перекл.*

[219] Людвик Вейгер (Weiher) — полковник німецької піхоти, на час оборони Замостя ельблонзький каштелян.

[220] Книга Буття (1М. 26:8).

[221] Ганновер переказує доволі розповсюджені чутки про ворожіння в козацькому таборі по «небесних знаках», що категорично засуджувалося юдаїзмом як ідолопоклонство.

та — це буде знаком, що ми здобудемо його, а якщо розвернеться до нас, то будемо тікати». І сталося опівночі, вони побачили, що змій піднявся під небеса і майже півгодини стояв розвернутий до міста, а далі повернув у бік табору козаків і татар. І вони витлумачили це як поганий знак і як те, що на них чекає біда, і тоді відразу ж послали до мешканців міста, кажучи: «Чи не краще вам замість того, щоб помирати з голоду, відкупитися від нас так, як це вчинили у столичному місті Львові?». Коли городяни дізналися про це, вони вчинили так швидше, ніж почули, і погодилися сплатити 20 тис. золотих. Після цього татари і козаки підійшли до міських мурів і привели з собою багато полонених для викупу. І євреї, що перебували в місті, викупили кількасот полонених. Господь нехай віддячить їм за благодіяння.

І рушив лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) з усім своїм військом, татарами й козаками, у напрямі св. громади столичного міста Любліна[222] — однієї з чотирьох найбільших громад у польській землі, і немає іншої, що дорівнювала б їй за вченістю, розмахом справ та благодійністю. Поважніші євреї утекли з міста за річку Віслу, а в місті зали-

[222] Це твердження хроніста не відповідає дійсності: козацька армія відразу після зняття облоги Замостя рушила на Волинь, а звідти на Київщину.

шилося кількасот родин бідноти, яким було передано великі гроші для підтримки міських бідняків, а особливо біженців з різних місць. Того ж часу всі князі та шляхта Польського королівства зібралися до св. столичної громади Кракова, столиці Польщі, для вибору короля[223], аби країна не була, немов отара без пастуха. І радилися там пани та князі, проте ніяк не могли дійти згоди в тому, хто має ними правити. Частина хотіла, щоб королем став ґнєзненський кардинал Казимир (нехай возвеличиться його слава)[224], частина бажала його брата Кароля[225], а ще інші — семиградського князя Ракоці з Угорщини[226]. Коли про це почув лиходій Хмель (х.б.с.й.і.), він послав до св. громади Кракова, до панів та князів, посланців із дорученням сказати таке: «Якщо вони оберуть королем ґнєзненського карди-

---

[223] Елекційний сейм проходив не в Кракові, а як завжди — у Варшаві; він розпочався 6-го, а був завершений 25 листопада 1648 р.; Яна Казимира проголосили королем 17 листопада.

[224] Про помилку Гановера див. прим. № 92.

[225] Кароль Фердинанд Ваза (1613-1655), вроцлавський і плоцький єпископ, молодший брат короля Владислава IV і Яна Казимира, зняв свою кандидатуру в перебігу елекційного сейму.

[226] Насправді семиградський правитель Дьорд І Ракоці помер 11 листопада 1648 р., а претендентом на польський престол був його син Жиґмонд.

нала Казимира (нехай підноситься його престол), він відступить і не буде більше з ними воювати»[227]. Коли про це почули князі та шляхта, це їм дуже припало до душі, і вони обрали королем Казимира (нехай підноситься його престол), другого сина згаданого вище короля Зиґмунта.

І було 5409 року, в місяці хешвані [листопад 1648 р.], і коронувався наш правитель король Казимир[228] (нехай підноситься його престол, розширюється його королівство, впадуть йому під ноги його вороги, і нехай побачить він своє потомство й живе довго, бо він є королем справедливим, богобоязким і зичливим до синів Ізраїлю). І він узяв собі за дружину жінку свого покійного брата Владислава[229]. І як тільки він вступив на престол королівства, то одразу направив послання Хмелеві (х.б.с.й.і.), аби той повертався разом зі своєю армією додому, а якщо в нього є образи на Польське королівство, сам король залагодить їх, задовольнивши обидві сторо-

[227] Див. прим. № 216, 223.

[228] Гановер плутає: Яна Казимира дійсно обрали у листопаді, але коронація відбулася 17 січня 1649 р., а т. зв. коронаційний сейм услід за нею тривав від 19 січня до 14 лютого цього ж року.

[229] Удова Владислава IV Марія Людвика Ґонзаґа з династії Бурбонів; вінчання відбулося 30 травня 1649 р.

ни[230]. І було, коли йшов лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) на здобуття столичного міста св. громади Любліна, і вже був на відстані заледве чотирьох миль від міста, його наздогнав королівський лист, де йому пропонувалося вертатися до свого краю. І він з радістю прийняв королівське послання, і негайно рушив до свого краю, і впродовж усієї тієї зими вся земля відпочивала від війни. А Люблін уцілів від ворожого меча, поза сумнівом, у винагороду за великі заслуги св. громади Любліна, яка показала ласку всім своїм братам по дому Ізраїлю — і тим, хто залишився живий, і тим. хто помер. Однак увесь той час, поки ворог перебував неподалік від Любліна, місто було наглухо замкнене, «ніхто не виходив і не входив»[231] до нього. У місті була велика моровиця, від якої померло понад 10 тис. євреїв[232].

Також велика моровиця лютувала в усіх місцевостях замешкання тих євреїв, що втекли на другий берег річки Вісли. І вони покидáли своїх покійників на цвинтарях у мороці ночі, аби цього не бачили християни, радісно не тішилися й не веселилися[233],

---

230 Див. прим. № 216.

231 Книга Ісуса Навина (Єг. 6:1).

232 Див. прим. № 105.

233 Алюзія до книга Йова (Йов. 3:22).

зауваживши нову могилу. І це була не така моровиця, як інші пошесті (від чого порятуй нас, Господи), а хвороба, що вражала лихоманкою від труднощів шляху та від потрясінь. А багато бідняків, яких християни не пускали увійти до своїх домівок, ночували на вулиці й помирали від холоду та голоду, і ніхто не допомагав один одному[234], і батько не мав співчуття до сина. Від цієї хвороби померло понад 100 тис. душ[235] (нехай Господь збереже та порятує їх). І євреї надзвичайно збідніли. Вони продавали срібло, золото й одежу з того, що вдалося врятувати: золото й срібло за півціни, шовкове вбрання та іншу одежу — за третину ціни, а книжки взагалі втратили вартість, бо їх ніхто не купував, і Тора лежала у забутому кутку, адже срібло, золото й одежу купували християни.

І було, коли сини Ізраїлю дізналися, що ворог відступив до свого краю, а шляхта рушила слідом, прямуючи до власних домівок та маєтків, вони теж стали повертатися до своїх міст і домівок — туди, де вже знову були польські пани. І так вони повернулися аж до св. громади Заслава, а далі за цим містом уже не було жодного шляхтича чи еврея, бо

[234] Алюзія до книги Ісаї (Іс. 41:6).

[235] Див. прим. № 105.

там мешкало багато розбійників, і шляхта боялася туди йти. А у св. громаді Острога, св. громаді Заслава та св. громаді Корця[236] стояло близько 2 тис. озброєних воїнів князя Домініка (нехай звеличиться його слава) і князя Корецького[237], і євреї, покладаючи надію на Бога та на це військо, були певні, що знайдуть тут безпечний схованок для себе і своїх родин . А ще вони сподівалися, що городяни, можливо, заплатять їм усе, що заборгували.

[236] У перекладі Саула Борового помилково «Кременець» («*Еврейские хроники*», с. 121).

[237] Князь Самуель Кароль Корецький, власник м-ка Корець.

Біди[238] св. громади Острога вдруге

Мешканці св. громади Острога вчинили підступно. Спершу вони вдавали, ніби добре ставляться до євреїв, і розіслали по всіх навколишніх містах, де перебували острозькі євреї, листи, закликаючи їх повернутися додому й не боятися козаків, бо, як вони писали, король уклав мир. Бідні євреї, впевнені, що городяни пишуть щиро, дуже зраділи, і приблизно 300 душ повернулося до св. громади Острога. Але за три тижні після повернення євреїв (від початку місяця адара до вівторка 18 числа того-таки місяця)[239] острозькі городяни послали до козаків, що розташувалися неподалік міста, із закликом чимдуж поспішити, бо ж, мовляв, у місті є багато євреїв та польської шляхти, а вони, городяни, нададуть козакам допомогу. І сталося, у ніч на середу 19 адара [3 березня] до св. громади Острога прийшло кілька тисяч козаків, і вони помордували всю шляхту та всіх євреїв просто в їхніх постелях. Утекло тільки троє євреїв і один польський воєначальник з 80-ма воїнами. Козаки кинулися навздогін, а вояки, тікаючи, виманили з міста в погоню за собою кілька тисяч православних. І тоді шляхта повернула на своїх переслідувачів, і багатьох з-поміж

[238] Див. прим. № 95.

[239] Між 13 лютого й 2 березня 1649 р.

них позабивали, так що мало хто врятувався втечею до міста. Коли про все це почули шляхтичі та євреї, що перебували у св. громаді Заслава та в інших громадах, сусідніх із св. громадою Острога, вони всі побігли, рятуючи своє життя. Дехто тікав у св. громаду Великого Дубна, дехто до св. громади Олика, а дехто до св. громади Кременця.

Коли король Казимир (нехай підноситься його престол) та пани почули, що православні продовжують бунтувати, він призначив воєначальником пана Фірлея[240] і відрядив із ним на війну проти православних 30 тис. воїнів. І воєначальник Фірлей рушив з усім своїм військом до св. громади Острога[241], щоб помститися городянам, і вчинив над ними сувору розправу. Звідти він попрямував до св. гро-

[240] Так Гановер трансформує звістку про те, що Ян Казимир після коронації, у лютому 1649 р., номінував нових реґіментарів, які мали керувати військом до повернення з полону гетьманів Миколая Потоцького та Мартіна Калиновського. Ними стали белзький каштелян Анджей Фірлей і кам'янецький каштелян Станіслав Ланцкоронський. Попри укладене перемир'я, що мало тривати до 22 травня 1649 р., зіткнення між козацьким та коронним військом поновилися вже в березні 1649 р.

[241] Наступ Фірлея на Волині та Ланцкоронського на Поділлі, про що Ганове оповідає як про переможну акцію, насправді мав дуже короткочасний ефект: наприкінці травня реґіментарям удалося відбити частину території, але вже в середині червня козацькі загони змусили їх до відступу.

мади Заслав і, ставши табором поблизу фортеці, поруч із новим містом св. громади Заслава, він учинив сувору розправу, помстившись заславським городянам. Там до нього приєдналося кількасот сміливців з єврейської бідноти, вони також прагнули бою, аби помститися на своїх ворогах. І пан Фірлей послав кілька тисяч поляків і кількасот євреїв по навколишніх місцевостях, де були православні бунтівники, і вони билися з ними й завдали їм тяжких утрат та підкорили всі їхні міста. Їх скрізь супроводжувало щастя. Також кам'янецький воєвода на ймення Ланцкоронський[242], великий сміливець, що перебував із кількома тисячами воїнів у св. громаді Ожигівці за дев'ять миль від св. громади Заслав, завдав православним тяжкої поразки. Їх теж супроводжувало велике щастя, доки вони стояли табором біля св. громади Заслава. Дванадцять тижнів вони стояли там і мстилися православним, відплативши їм за все, ними вчинене.

[242] Про Ланцкоронського див. прим. № 240. Ғановер плутається у номенклатурі урядів: «кам'янецьких воєвод» не існувало, тутешній королівський намісник називався подільським воєводою, але Станіслав Ланцкоронський цього уряду не обіймав. У перекладі Саула Борового помилково «кременецький воєвода» («*Еврейские хроники*», с. 123), таких теж не існувало, бо Кременецький повіт входив до складу Волинського воєводства, себто був адміністративно підпорядкований волинському воєводі.

І рушив воєначальник Фірлей з усім своїм військом зі св. громади Заслава на з'єднання з військом воєводи Ланцкоронського, і дійшов зі своїм військом до міста Чолганський Камінь, де, об'єднавшись із Ланцкоронським, вони стали великим табором. Коли почув лиходій Хмель (х.б.с.й.і.), що поляки виступили на війну проти нього, розорили безліч православних поселень і завдали православним тяжких поразок, він упродовж трьох місяців зволікав, а сам тим часом збирав військо і послав до хана татарів, аби той прибув з усією своєю армією[243]. Коли воєначальник Фірлей почув, що козаки й татари втретє збираються у похід, він надіслав лист до короля Казимира (нехай підноситься його престол) з проханням, щоб той оголосив у Польському королівстві, аби вся шляхта виступила в похід на допомогу своїм братам. Король так і вчинив. Він наказав оголосити по всій країні, щоб кожен, чиє ім'я записане до королівських реєстрів, рушав на війну, або виставив замість себе свого слугу[244]. А хто

---

243 Табір коронного війська у середині червня 1649 р. стояв під Чолганським Каменем, далі, відступаючи перед Богданом Хмельницьким, змістився під Збараж, натомість до Чолганського Каменя підійшло військо Богдана Хмельницького, і саме тут до нього 29 червня 1649 р. приєдналась армія кримського хана Іслама Ґерея III.

244 Загальний збір шляхетського ополчення («посполите рушення») здійснювали за ухвалою сейму, а не за розпо-

не виправиться на війну, той втратить своє звання шляхтича. І шляхта стала повільно, як у неї заведено, з'їжджатися на своїх повозках, натомість татари й козаки, яких було, немов піску на березі моря, збиралися, не гаючись. Коли вони підійшли ближче до польського табору, той перемістився на шість миль у напрямі св. громад Б[...?][245] та Збаража. Там до поляків разом із кількома тисячами досвідчених воїнів приєдналися князь Вишневецький, що виступив зі св. громади Львів, та пан Хорунжий, його шваґер[246].

рядженням короля, як вважає далекий від шляхетських парламентарних практик Гановер. Натомість король як верховний головнокомандувач мав оповістити про час і місце збору трьома послідовними в часі універсалами («віцами»). Треті, себто остаточні, віци у Зборівській кампанії, про яку далі оповідає Гановер, було датовано 16 липня 1649 р., а збір призначено в королівському таборі на 10 серпня. Цього, проте, не сталося через наступ козацько-татарської армії, і ту частину коронного війська, що перебувала при Янові Казимирі в таборі під Зборовом, 15 серпня переможно заатакували козаки й татари (див. далі прим. № 252).

[245] Відступаючи від Чолганського Каменя до Збаража, коронне військо сталого табору не закладало. Який населений пункт має на увазі Гановер, неясно. У попередніх перекладах назву прочитано цілком неадекватно: як «Birnoszt» («*Bagno głębokie*», с. 58), «Бжеркощь» («*Еврейские хроники*», с. 123), «Burmucz» («*Abyss of Despair*», с. 97).

[246] Александр Конєцпольський.

Поляки розбили свій табір у св. громаді Збараж, вони сильно укріпили місто, насипали довкола нього вали й викопали наповнені водою рови.

І сталося, у перший день місяця аба 5409 року [10 липня 1649 р.] підійшли хан (татарський король), і з ним татар стільки, немов піску в морі, а також лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) разом із козаками, численними, немов пісок у морі. І вони здалеку тримали в облозі польське військо[247], бо не могли приступити до табору через те, що їх постійно обстрілювали з гармат, які стояли на мурах. І полягло тисячі й десятки тисяч ворогів, а облога польського війська тривала впродовж семи тижнів, коли багато шляхтичів померло від голоду, і загинув у бою воєначальник Фірлей[248]. Князь Вишневецький, щоб підняти дух людей, підробив лист, де повідомлялося, буцімто король надходить із великим військом їм на порятунок[249], хоча насправді такого не було, і ніхто до них не прийшов, а він зробив це лише для того, аби збадьорити серця людей. Якби не це, вони би піддалися ворогові, бо в польському

[247] Облога коронного війська у Збаражі тривала з 10 липня по 25 серпня 1649 р.

[248] Це не відповідає дійсності. Анджей Фірлей помер уже після Зборівської кампанії, у листопаді 1649 р.

[249] Ідеться про нібито пущену 17 серпня з козацько-татарського табору стрілу із запискою від якогось шляхтича, що опинився у козацькому війську примусом.

таборі панував страшенний голод, і від голоду вони їли коней та собак. Час від часу князь Вишневецький наказував робити підкопи, крізь які він разом зі своїм військом та його шваґер, пан Хорунжий, зі своїм військом виходили й раптово нападали на табір козаків і татар, убиваючи тисячі й десятки тисяч. Князь завжди йшов попереду всіх, аби збадьорити людей, щоб їхні серця не огорнув страх.

Коли король Казимир (нехай підноситься його престол) почув, що польське військо в небезпеці і що його облягають козаки й татари, він запряг свою колісницю[250] і рушив сам у власній величі власною *особою* на війну[251], а з ним пішло до 20 тис. досвідчених воїнів. Слідом почала громадитися й уся польська шляхта, але король не чекав на неї, простуючи зі своїми 20 тис. на порятунок людям, що опинилися в небезпеці. Коли він наблизився до табору татар і козаків, які тримали облогу, його разом із військом оточили сотні тисяч ворогів[252]. Усе військо затремтіло, і серця поляків

---

[250] Алюзія до книги Буття (1М. 46:29).

[251] Насправді Ян Казимир вирушив з Варшави 24 червня 1649 р., тобто задовго до початку облоги Збаража, а про облогу дізнався аж на початку серпня, вже наближаючись до театру військових дій.

[252] Королівське військо було заатаковане на переправі через р. Стрипу під Зборовом 15 серпня 1649 р. Після невдалих спроб переламати ситуацію Ян Казимир 16 серпня

завмерли в їхніх грудях, і жоден не наважився видобути свого меча. Король озирнувся туди й сюди і побачив, що біля нього немає жодного мужа[253], і він запалав гнівом, «і в ньому горіла його лютість»[254]. Ще трохи — і короля б узяли в полон татари. Коли ж король «побачив, що загрожує йому лихо»[255], він вирішив відступити зі своїм військом до міста Зборова, бо воно лежало недалеко і туди можна було дійти найшвидше. І сказав король своєму народові: «Ось місто це близьке, щоб утекти туди, а воно маленьке. Нехай сховаюсь я туди..., і буде жити душа моя»[256]. І втік туди король з усім своїм військом, і впродовж двох днів воював зі Зборова з татарами й козаками, а тимчасом послав свого помічника, пана *Осолінського*[257], до татарського короля, аби

розпочав переговори з ханом Іслам-Ґереєм та Богданом Хмельницьким. Ці переговори завершилися підписанням 18 серпня Зборівської угоди, зміст якої далі переказує Ганновер (див. прим. № 262).

[253] Недослівна цитата з книги Виходу (2М. 2:12): «І озирнувся він туди та сюди, і побачив, що нікого нема».

[254] Книга Естер (Ест. 1:12).

[255] Книга Естер (Ест. 7:7).

[256] Книга Буття (1М. 19:20).

[257] Насправді переговори провадили коронний канцлер Єжи Осолінський, литовський підканцлер Казимир Лев Сапєга й київський воєвода Адам Кисіль, а від імені хана — везир Сефер Ґазі-ага разом із Богданом Хмель-

домовитися з ним та укласти мир, на який і лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) змушений буде проти волі дати згоду. Татари негайно перестали воювати короля, і ворог — хан, татарський король, — вирушив у супроводі кількасот своїх людей до міста Зборова, щоб особисто порозмовляти з королем та обговорити з ним умови миру. Вони зійшлися на тому, що король (нехай підноситься його престол) заплатить ханові 200 тис. золотих на покриття несплаченої за кілька років данини, яку, згідно з давнішою угодою, він мав давати на користь хана, але вичікував, не даючи[258]. Було також постановлено, що за 100 тис. золотих викупу хан звільнить із полону двох воєначальників[259]. І в якості заручників аж до сплати згаданих грошей король дав ханові кількох знатних панів[260].

Коли лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) почув, що татари уклали мир із королем, він сповнився стра-

---

ницьким. Описана далі Гановером зустріч Яна Казимира з Іслам-Ґереєм є вигадкою хроніста.

[258] Ідеться про т.зв. «упоминки» — сплату час від часу певних грошових сум, яку кримські хани трактували як обов'язкову данину «домові Ґереїв», а польська сторона, хоч і сплачуючи, воліла називати «дарунками».

[259] Гетьманів Миколая Потоцького та Мартіна Калиновського, узятих татарами в полон 26 травня 1648 р. у битві на Гороховій Діброві під Корсунем.

[260] Заручниками до Бахчисарая поїхали Зиґмунт Денгоф і Кароль Потоцький.

ху за своє життя і також поїхав у Зборів до короля. Упавши до ніг короля і з плачем благаючи його про ласку[261], він говорив: «Причиною всього того, що він учинив, були самі пани». Далі він оповідав королю про багато речей, яких доти не відкривав жодній людині. Однак королівська повага не допускала того, аби вести з ним перемовини особисто, тож король спілкувався з Хмелем (х.б.с.й.і.) через посередника. І вони зійшлися на тому, що Хмель (х.б.с.й.і.) відійде з усім військом до свого краю, а король вишле туди до нього п'ятьох високих панів, яких по-польському називають комісарами, і вони погодять умови миру між православними та польським народом. Хмель (х.б.с.й.і.) бажав: щоб число козаків, звільнених від податків і повинностей королю та шляхті, становило, як і колись, 30 тис., і щоб цих 30 тис. козаків він мав право набирати скрізь, де йому подобається—як у маєтностях, підпорядкованих королю, так і в тих, які належать шляхті; щоб місто Чигирин з округою було передане йому та його нащадкам у вічне володіння; щоб він, або

[261] Алюзія до книги Естер (Ест. 8:3): «І впала вона перед його ногами, і плакала та благала його...». Насправді Богдан Хмельницький брав участь у переговорах (див. прим. № 257), а його приїзд до ставки короля відбувся 20 серпня, на другий день після остаточного погодження договору. Оповіді сучасників про поведінку гетьмана на зустрічі з Яном Казимиром доволі сильно різняться, версія Гановера повторює одну з найпоширеніших чуток.

хтось інший з козаків, був одним із семи воєвод, що засідають у королівському сенаті; щоб король заборонив євреям мешкати в тих місцях, де житимуть 30 тис. згаданих козаків[262]. Окрім того, Хмель (х.б.с.й.і.) поставив ще безліч цілком неприйнятних умов. Але король переконав його на той момент й умовив повернутися додому, де переговори з ним провадитимуть п'ятеро комісарів[263].

---

[262] Пунктирно переказуючи зміст Зборівської угоди 18 серпня 1649 р., Гановер, звісно, дещо перекручує. Реєстр було встановлено не в 30 тис., а в 40 тис. козаків; запис до реєстру можна було провадити не «скрізь, де подобається», а в межах юрисдикції Війська Запорозького, що її було визнано на території Брацлавського, Київського (без Полісся) та Чернігівського воєводств. Чигиринське староство передавалося Богданові Хмельницькому не в приватне володіння, як пише Гановер, а в рангове — «на булаву Війську Запорозькому». Врешті, пишучи про козаків у сенаті серед «семи воєвод», Гановер, найімовірніше, просто не зрозумів пункту, за яким київський православний митрополит отримував постійне місце в сенаті нарівні з католицькими єпископами. Варто додати, що у версії угоди, на якій під час перемовин наполягала козацька сторона, територія юрисдикції Війська Запорозького обіймала, крім зазначених теренів, південно-східну Волинь, східний пас Подільського воєводства й Київське Полісся. Після Зборівської кампанії козацьке військо звідси виведене не було, а сама територія залишалася ареною безперервних локальних сутичок.

[263] Гановер плутає події: п'ятеро комісарів (Адам Кисіль, Максиміліян Бжозовський, Микола Кисіль, Войтех Мяс-

I сталося, татари й козаки повернулися після цього додому, а повертаючись, татари вчинили великі спустошення православним у тих містечках і селах, що бунтували проти короля. Дехто вважає, що це сам король дозволив татарам розгромити місцевості, які слугували прихистком для бунтівників[264]. І було спалено св. громаду Острога з округою, і св. громаду Заслава з округою, і св. громаду Кременця з округою, і св. громаду Базалії з округою, і св. громаду Сатанова з округою — все аж до св. громади Кам'янця-Подільського. Усі поселення на території 20 миль уздовж і вшир було розорено й спалено, а православні, що там жили, почасти загинули від меча, а десятки тисяч забрали в полон. Уціліли тільки ті, хто заховався по лісах та яругах. Так Господь помстився їм за синів Ізраїлю, і вони

ковський і Якуб Зелинський) провадили переговори з Богданом Хмельницьким у Переяславі раніше, 19-26 лютого 1649 р. Після укладання Зборівської угоди потреби в переговорній комісії не було, а урядовий нагляд за спорядженням 40-тисячного козацького реєстру мав здійснити київський воєвода Адам Кисіль.

[264] Текст Зборівської угоди з ханом формулює цей пункт ухильно: татари мають повертатися «з найменшою шкодою державі Його Королівської милості». Насправді ж ішлося про негласний дозвіл вибирати ясир у поселеннях, розташованих на шляху повернення, що було витлумачене татарським військом вельми розширено — як дозвіл «вертаючись, воювати землі в правий і лівий бік».

самі визнали цю кару заслуженою. І відпочивала країна від війни увесь 5410 [1649-1650] рік аж до свята Песах 5411 [1650-1651] року.

І було, після свята Суккот 5410 р. [жовтень 1649 р.] повернулися до своїх домівок і своїх садиб польські шляхтичі, а з ними — жалюгідні рештки євреїв, найбільші сироти з-поміж усіх сиріт. І були вони зголоднілі та бідні, але й удома не знайшли спочинку, бо тут панувала надзвичайна дорожнеча, і не було чим прохарчуватися. Православні теж помирали тисячами й десятками тисяч від голоду, хоча бракувало не так хліба, як грошей, адже козаки й татари пограбували у них всі гроші та все майно. Багаті з-поміж православних або втікали за Дніпро до козаків, остерігаючися помсти з боку шляхти, або залишалися й удавали з себе бідних, щоб шляхта не грабувала їхніх статків, а гроші вони закопували в землю. Нещасних же євреїв, які жили у страшенних злиднях, і простолюд, і шляхта вважали за багатіїв, і кожний говорив їм: «Дай, дай!»[265]. Король і пани вимагали податків, а в євреїв не було ані гроша, і вони давали десятину від усіх жалюгідних решток срібла, золота й одежі, які ще мали, пускаючи це за півціни. Потім прийшли чергові видатки — на оплату війська та ін., і їх знову примусили давати десятину від того, що в них за-

[265] Книга Приповістей Соломонових (Пр. 30:15).

лишалося, «ніби десятину ребе Єгуди»[266], аж доки в них самих зосталася заледве десята частина їхніх статків. І хоча злидні їхні росли з дня на день, вони не переставали підносити хвалу і вдячність Господові за мир, яким вони втішалися. А в місцевостях, де мешкали козаки, панувала жвава торгівля, бо всі козаки збагатіли, немов царі, на грабунках євреїв і шляхти. Однак там не вільно було перебувати жодному шляхтичу або єврею аж доти, доки не укладуть угоди. І мешкали євреї та шляхтичі лише до св. громади Паволоча[267], але не далі. І козаки тримали у своїх руках на Русі землю обширом близько 100 миль уздовж і 100 миль ушир як запоруку згаданої вище угоди зі шляхтою.

У цей самий час король (нехай підноситься його престол) видав наказ, за яким будь-хто у його державі, кого силоміць примусили змінити віру, міг повернутися до своєї колишньої віри[268]. І всі,

---

[266] Ідеться про відрахування десятини (десятої частки доходу) на користь духовенства, що було започатковано за патріарха Єгуди (помер бл. 220 р.). Цит.: Талмуд, трактат «Nedarim», 39, 61.

[267] У перекладі Маєра Балабана помилково «do św. gminy Piławiec» («*Bagno głębokie*», с. 62); у перекладі Саула Борового помилково «до св. общины Павлович» («*Еврейские хроники*», с. 126).

[268] Універсал такого змісту був дійсно виданий Яном Казимиром 5 травня 1650 р.

хто був силоміць охрещений, повернулися до єврейської віри, і євреї стали проживати в усіх містах, де мешкали доти, привселюдно сповідуючи свою віру там, де це було дозволено. А ті, що були примусово навернені й опинилися на території козаків, де євреям, згідно з розпорядженням короля, не вільно було проживати, повтікали звідти. Те саме зробили й жінки, яких присилували вийти заміж за козаків: вони також повтікали до міст, де мешкали євреї. І в такий спосіб кількасот силоміць охрещених стало знову євреями. А в усіх місцевостях, де мордували євреїв, залишилося багато сотень охрещених хлопчиків, дівчаток і немовлят. Їх євреї силою забирали з рук християн і, дізнавшись шляхом найретельніших пошуків, з якої родини походить дитина, записували її родинне ім'я на маленьку табличку, яку вішали дитині на шию. Дуже багато жінок стала «аґунами» [agunoth][269], також і безліч вдів перетворилися на «аґун», оскільки нежонаті брати їхніх чоловіків подалися в далекі країни[270]. Беручи

[269] «Аґуна» — жінка, чий чоловік зник за невідомих обставин. За єврейським релігійним законом, вона не може повторно вийти заміж, аж доки смерть її чоловіка не буде підтверджено свідченнями очевидців.

[270] Ідеться про т.зв. «левірат» — звичай, за яким удову, що має дітей, бере собі в дружини нежонатий брат покійного чоловіка. Якщо ж вона бездітна, дозвіл на її повторний шлюб теж має дати чоловіків брат.

все це до уваги, гаони Вааду чотирьох земель видали низку відповідних постанов щодо них[271]; тоді ж вони встановили навіки по всьому Польському королівству загальний піст у 20-ий день місяця сивану, в день жахливої різанини в Немирові — першій громаді, що прирекла себе на винищення заради святості Імені. Нехай заслугу цих мучеників буде зараховано нам на благо, і нехай помститься Господь за їхню кров!

І сталося, король після всього цього повищив князя Вишневецького і «поставив його понад усіх князів»[272], призначивши головнокомандувачем усього польського війська[273]. Але той не бажав приймати цю честь, якщо йому не нададуть її пожиттєво, тоб-

---

[271] Ухвали Вааду стосувалися ретельнішої перевірки показань свідків про смерть чи загибель одного з подружжя, а також вимагали не здійснювати повторного шлюбного обряду над удівцем доти, доки він не надасть письмового доказу про те, що дійсно є вдівцем.

[272] Книга Естер (Ест. 3:1).

[273] Князя Ярему Вишневецького, попри наполягання сейму та війська, Ян Казимир довго відмовлявся визнати гетьманом, побоюючись його амбіцій та впливовості, проте 23 грудня 1649 р. таки змушений був це зробити. Оповідь Гановера про умови, що їх Вишневецький нібито ставив королю, є плодом фантазії хроніста (або чуток, які він переповідає): князь мав виконувати гетьманські повноваження лише до звільнення з полону гетьманів, що сталося влітку наступного, 1650 року.

то не відберуть навіть тоді, коли повернуться обидва воєначальники, що нині перебувають у татарському полоні[274]. Тільки за такої умови він згодився виступити з усім польським військом у Подніпров'я, щоб з Божою поміччю приборкати козаків, аби кожен зміг повернутися до своєї домівки. Коли лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) почув про це, його охопила тривога за своє життя, адже він боявся, що король піде на такі умови, бо серця усіх людей були за князем Вишневецьким. І тоді Хмель (х.б.с.й.і.) негайно послав до татарського короля лист із проханням звільнити обох польських воєначальників з ув'язнення, а він сам заплатить різницю у ще не внесеній частині викупу. Зробив же він це не з любові до воєначальників, а з ненависті до князя Вишневецького, аби перешкодити йому стати головнокомандувачем. Татарський король так і вчинив, і звільнив обох воєначальників — першого на ім'я Потоцький, а другого — Калиновський. І дивувалися польський король з усією шляхтою, коли дізнались, що король татар їх відпустив, і не могли зрозуміти причини. А король поновив обох на їхніх колишніх урядах.

У цей самий час лиходій Хмель (х. б. ст. й. і.) рушив з усім своїм військом до країни волохів і під-

---

[274] Гетьмани Миколай Потоцький та Мартін Калиновський, узяті татарами в полон 26 травня 1648 р. у битві на Гороховій Діброві під Корсунем.

дав її спустошенню за те, що там переховувалося багато шляхтичів та євреїв, а також за те, що волохи силою відбили з татарських рук кількасот полонених і відпустили їх на волю[275]. Після повернення з волоського походу козаки привезли величезну здобич, значну частину якої продали євреям. Жоден єврей там не постраждав, бо в цей час стосовно євреїв панував мир. У ці самі дні збунтувалися проти польського короля й православні Московії, і до них приєдналася величезна кількість бездомних козаків[276]. Тоді лиходій Хмель (х.б.с.й.і.) відправив послання королеві, де запевняв, що той не повинен перейма-

---

[275] Мотиви молдавського походу, що відбувся на почату вересня 1650 р., були, звичайно ж, складнішими, ніж це видається Гановеру. В основі молдавської політики Богдана Хмельницького лежали як зовнішньополітичні плани — наміри тісніших контактів із правителями придунайських князівств Молдови, Волощини і Трансильванії, так і династичні розрахунки: переможний похід на Ясси завершився угодою з господарем Молдови Василє Лупу про шлюб його дочки Розанди з сином Богдана Хмельницького Тимошем, що потенційно прив'язувало Молдову до України, а в перспективі дозволяло претендувати на молдавський престол, оскільки Лупу не мав синів.

[276] Тут чергова плутанина. Найімовірніше, Гановер у такий своєрідний спосіб зрозумів чутки про ймовірність польсько-московського збройного конфлікту навесні 1650 р., тим більше, що Богдан Хмельницький пропонував Янові Казимиру допомогу на випадок війни з Московією.

тися бунтом московитів, бо він сам піде зі своїми козаками воювати проти них і поверне їх під руку короля. Проте король з властивою йому мудрістю розгадав підступний задум Хмеля (х.б.с.й.і.) та, хоч і всупереч власній волі, уклав мир із московитами[277]. У ці самі дні польський король послав високих та шанованих панів, яких польською мовою називають комісарами, аби дійти згоди з козаками, однак вони не змогли домовитися, бо ті вимагали надто багато такого, що скеровувалося проти короля і шляхти[278]. І ці переговори тяглися до свята Песах 5411 [1651] року.

І було, напередодні свята Песах татари й козаки зібралися у четвертий похід, і сини Ізраїлю випили чотири келихи полину[279]. Вороги вимордували багато сотень євреїв, а ще багато сотень було забра-

[277] Ганновер помиляється. Польській стороні не вдалося досягнути згоди з московським посольством Григорія Пушкіна, яке перебувало у Варшаві з березня по липень 1650 р., про задоволення російських претензій, а відтак — і підтвердження умов т.зв. «вічного» (Полянівського) миру 1634 р. між Річчю Посполитою і Московією. У такий спосіб стосунки між обома державами зависли в невизначеності аж до ухвали Земського собору 11 жовтня 1653 р., який санкціонував розірвання царем «вічного» миру, а отже, надавав можливість розпочати війну.

[278] Див. прим. № 263.

[279] Під час пасхальної вечері, згідно з ритуалом, євреї п'ють чотири келихи вина.

но до татарського полону. І «нове лихо пустило в забуття попереднє»[280], і Яків[281] утікав уже вчетверте, і повтікали всі сини Ізраїлю до св. столичної громади Львова. А король (нехай буде прославлене його ім'я) рушив власною особою та повагою на війну з ворогом, і разом з ним 300 тис. досвідчених польських воїнів, 80 тис. німецьких, французьких та іспанських мужів і тисяча воїнів-євреїв, а ще близько 300 тис. польських воїнів було залишено під Люблінlом[282], аби скупчення всієї армії в одному місці не призвело до голоду. Від появи Польського королівства й до цього часу ще ніколи не збиралося разом такої сили поляків, як тепер, а натовп татар і козаків був таким величезним, немов пісок у морі, так що й не полічити.

І король приготувався до великої битви, а своє шатро розбив у монастирі, що у св. громаді Сокаля. Решта королівської армії стала табором між св. громадою Сокаля та св. громадою Берестечка, і з

---

[280] Талмуд, трактат «B'rachoth», 13 a.

[281] Яків — одне з алегоричних іменувань Ізраїлю, себто євреїв.

[282] Цифри Ганновера, як і скрізь, де він вказує чисельність військ, носять цілком умовний характер. За оцінками дослідників, коронна армія у битві під Берестечком, про яку далі йтиметься, налічувала близько 63 тис. разом із посполитим рушенням і найманцями, козацьке військо — близько 80 тис. і татарські загони — від 20 до 28 тис.

ними було двоє воєначальників та князь Вишневецький[283]. Татари й козаки напали на них несподівано, як то в них зазвичай ведеться, наповнюючи повітря дикими та гучними криками й примовляючи: «Нападаймо на польський народ і побиймо його, як були вони биті досі!»[284]. Проте вони не знали, що Господь був з нами і з королем (нехай підноситься його престол). Спочатку вони перемагали й завдали поразки польському війську, однак потім рука польського народу виявилася потужнішою, і поляки за підтримки німців узяли гору, і завдали татарам і козакам найжорстокішої поразки, розбили їх і дощенту розпорошили та знищили[285]. Татарський король з великою ганьбою утік до своєї

---

[283] Насправді Сокаль був місцем збору війська, а вже звідти бойовий табір під кінець червня 1651 р. перемістився не в Берестечко, а на поля неподалік від Берестечка.

[284] Алюзія до книги Суддів (Суд. 20:32): «Биті вони перед нами, як перше!».

[285] Берестецька битва, що точилася 28-30 червня 1651 р., справді завершилася поразкою козацько-татарської армії. Козакам, проте, вдалося закласти обіч болотистої р. Пляшівки міцний оборонний табір, який витримував штурми противника ще впродовж десяти днів. Натомість за спроби 10 липня вирватися з облоги, налагодивши переправу через болота, загинуло, за приблизними підрахунками істориків, до 8 тис. повстанців. Хан Іслам Ґерей, про що далі оповідає Гановер, покинув поле битви 30 червня; причини такого рішення залишаються дискусійними.

землі разом із малою жменькою війська й повів за собою в полон лиходія Хмеля (х.б.с.й.і.), бо той не попередив його, що в польського короля така велика армія, а ще він звинуватив його у своїй ганьбі та в тому, що зумів урятувати тільки малі рештки своїх людей, а майже всю армію втратив[286]. Всі великі татарські вельможі, і серед них племінник татарського короля, потрапили у полон. Рештки ж козаків польське військо упродовж багатьох днів тримало в облозі, а ті, що вижили, втекли у темряві ночі, рятуючи свої душі, й вони покинули весь табір, свої намети, коней та повозки, наповнені усіляким скарбом. Король же (нехай підноситься його престол) разом зі своїми панами й слугами повернувся додому 17 аба 5411 року [15 серпня 1651 р.] у великій радості й зі щасливим серцем.

І надіслав король татар до короля (нехай підноситься його престол) листа, щоб той відпустив на волю його племінника, а в обмін за нього він видасть лиходія Хмеля (х.б.с.й.і.), який тоді перебував у нього в полоні. Він обіцяв також в обмін на свого племінника звільнити з неволі 4 тис. великих польських панів, своїх в'язнів. Проте король не погодився і гордо відповів королю татар, аби той

[286] Це фантазії Ғановера: військо Іслам Ґерея насправді не зазнало відчутних утрат під Берестечком, і ніхто з родичів та вельмож із ханського оточення не потрапив у полон, як далі твердить хроніст.

добре пильнував лиходія Хмеля (х.б.с.й.і.) аж до того часу, як сам він відбере його силою з татарського палацу. Цим король хотів сказати, що він з усім своїм народом іде війною на татарського короля. І послав король обох своїх воєначальників та князя Вишневецького разом із 150 тис. досвідчених воїнів, щоб вони завоювали міста православних у країні Русь, а після цього вони мали спорядитися на війну проти татар. І так вони вчинили, і здобували міста в країні Русь одне за одним[287]. О цій порі пани сповнилися великої заздрості до князя Вишневецького, чия слава повсякчас зростала, і вони дали йому отруєний напій, і князь Вишневецький, нехай буде благословенною його пам'ять, помер[288].

---

[287] Такого вигляду набуває в оповіді Гановера похід коронного війська з-під Берестечка на Київщину, що тривав у липні — серпні 1651 р., дійсно супроводжуючися здобуттям низки міст, але водночас — великими втратами у військовій силі внаслідок голоду, пошестей та дезертирства. Цю кампанію завершили переговори у Білій Церкві, що тривали 15-28 вересня, увінчавшись підписанням компромісної Білоцерківської угоди. Вона передбачала скорочення козацького реєстру до 20 тис. та обмеження юрисдикції Війська Запорозького Київським воєводством, проте реальної чинності не набрала: сейм її не затвердив, а Богдан Хмельницький уже навесні наступного 1652 р. оголосив підготовку до нової війни.

[288] Князь Ярема Вишневецький помер 20 серпня 1651 р. в таборі під Паволоччю, заразившись на дизентерію під час згаданого у попередній примітці походу.

Він залишив по собі 16-річного сина[289], який також є хоробрим воїном і посяде місце свого батька.

Коли татарський король почув про смерть відважного воїна князя Вишневецького, а також про те, що два воєначальники спорядилися на війну проти нього, він уклав мир з лиходієм Хмелем (х.б.с.й.і.), який заплатив за себе викуп у розмірі 180 тис. золотих і згодився підтримати його. І зібралося величезне число татар і козаків (немов піску в морі), щоб уже вп'яте йти війною на польського короля. І після осінніх свят 5412 [1652] року в Польщі відновилася велика війна, яка триває до сьогоднішнього дня[290]. Часом перемагає ворог, часом бере гору король, а сини Ізраїлю що далі, то дужче убожіють. Понад те, у всьому Польському королівстві грасує велика пошесть, і від неї влітку 5412 року померло у св. громаді Кракова та по інших польських громадах понад 20 тис. душ (нехай змилостивиться над ними Господь). І до сьогоднішнього дня в польській землі панують меч, голод і страшна моровиця, так що «нове лихо пустило в забуття попереднє»[291], і «кожного дня лихо більшає»[292]. «Уранці ти скажеш:

---

289 Насправді князю Міхалу Вишневецькому, майбутньому королю Речі Посполитої, було на час смерті батька 11 років (він народився 1640 р.).

290 Тобто до 1653 р., коли було написано хроніку.

291 Талмуд, трактат «B'rachoth», 13 а.

292 Талмуд, трактат «Sotha», 45 а.

«О, якби вечір!», а ввечері скажеш: «О, якби ранок!»[293]. І збулося сказане: «Також усяку хворобу та всяку поразу, що не написана в книзі цього Закону, наведе їх Господь на тебе, аж поки будеш ти вигублений. І позостане вас мало,—замість того, що були ви, щодо численності, як зорі небесні... І розпорошить тебе Господь серед усіх народів від кінця землі й аж до кінця землі»[294]. Що ж ми зможемо сказати, що говоритимемо, чим виправдаємося?[295] Чи ж можемо ми сказати, що невинні, «якщо проти нас свідчать наші провини»[296], і «Бог знайшов провину своїх рабів»[297]. А чи ж Господь вершить суд без справедливості? Ми тільки можемо сказати: «Кого Господь любить, картає того»[298], і згадати рядок такого вірша: «Зачнете від Моєї святині»[299]. Тут замість «від Моєї святині» слід читати «від Моїх освячених»[300], адже від дня зруйнування Святині[301] праведники відповідають за гріхи усіх наступних поколінь[302].

[293] Книга Второзаконня (5М. 28:67).

[294] Книга Второзаконня (5М. 28:61-62, 64).

[295] Не дослівна цитата з книги Буття (1М. 44:16)

[296] Книга Єремії (Єр. 14:7).

[297] Книга Буття (1М. 44:16).

[298] Книга Приповістей Соломонових (Пр. 3:12).

[299] Книга Єзекиїла (Єз. 9:6).

[300] Талмуд, трактат «Schaboth», 55 a.

[301] Єрусалимський храм.

[302] Талмуд, трактат «Schaboth», 33 b.

А тепер я перейду до опису звичаїв Польського королівства, заснованих на благочесті та справедливості

Як сказано у трактаті «Абот», Симеон Праведник, один з останніх мужів Великого Зібрання[303], говорив: «На трьох стовпах стоїть світ: на Торі, на богослужінні та на благодійності»[304], а ребе Симеон бен Гамаліїл говорив: «На трьох стовпах стоїть світ: на правосудді, на правді та на мирі»[305]. На ці шість стовпів, що на них стоїть світ, спиралися і звичаї Польського королівства.

---

[303] Симеон Праведник — первосвященик, який жив у II ст. до н.е.; мужі Великого Зібрання (Великого Сангедріну) — релігійно-законодавча колегія, що існувала з VII ст. до н. е. та ухвалила низку найважливіших релігійних догматів, зокрема остаточний склад біблійного канону. «Aboth», інакше «Pirke Aboth» [«Повчання отців»], містить зібрані у шести трактатах висловлювання мужів Великого Зібрання, що є частиною Мішни — Усного Закону, який діє в юдаїзмі разом із Писаним Законом — Торою. Разом із коментарями ранніх рабинів ці тексти складають основу Талмуду — однієї з головних навчальних книг в єврейській традиції, кодифікованій близько 200 р. до н.е.

[304] Талмуд, трактат «Aboth», 1:2.

[305] Там само, 1:18. Симеон бен Гамаліїл (Симеон Справедливий) жив у часи зруйнування Єрусалимського храму (70 р.) римським імператором Титом Флавієм Веспасіаном під час придушення повстання юдеїв.

С т о в п Т о р и[306]. Не потребує доказів те, що добре відомо всім, а саме: ніде по теренах розсіяння Ізраїлю не вивчали Тору ретельніше, ніж у Польському королівстві. У кожній громаді утримували єшиву і призначали щедру винагороду рош-гаєшиві[307] для того, аби він міг утримувати школу без клопоту й аби навчання Торі було його єдиним заняттям. Увесь рік рош-гаєшива не виходив за поріг свого будинку, крім як ідучи до бейт-га-мідраш[308] та

[306] Тут слово «Тора» хроніст уживає не у вузькому значенні («П'ятикнижжя Мойсеєве»), а як синонім релігійного вчення та пов'язаної з ним «ученості», себто знання відповідних нормативних текстів.

[307] Єшива — навчальний заклад вищого типу, де вивчали тексти Талмуду з метою осягнення Галахи (досл.: «шляху, по якому йдуть») — суми знань, що охоплювала як прикладну сферу життя (правила релігійної поведінки та моральних і правових норм повсякдення), так і сутність етичних і теологічних засад юдаїзму. Єшива була зазвичай пов'язана з іменем котрогось із відомих учених, знавців Талмуду, що виконували функції, наближені до функцій ректора у християнських навчальних закладах. Цих людей називали рош-гаєшивами; на теренах Польсько-Литовської держави їх, за королівським привілеєм 1567 р., було урівняно з місцевими рабинами.

[308] Бейт-га-мідраш (досл.: «дім навчання») — приміщення школи, зазвичай розташоване поруч із синагогою. Подібно до християнських шкіл-дяківок, воно могло слугувати притулком для мандрівних проповідників та школярів-жебраків.

в синагогу, він день і ніч займався Торою. Кожна громада утримувала бахурів[309], щотижня забезпечуючи кожного з них певною сумою, щоб вони могли вчитися у рош-гаєшиви. А кожний бахур, аби набути навичок арґументації у талмудичних дискусіях, був зобов'язаний навчати не менш як двох хлопчиків Ґемарі[310] та коментарям Раші й Тосафот[311] так, як він сам навчився у єшиві, студіюючи Талмуд. Згаданих хлопчиків приписували до столу благодійників або доброчинної громадської кухні[312]. Якщо

---

309 Бахур (досл.: юнак) — учень єшиви.

310 Корпус коментарів до Мішни; після остаточної кодифікації (між III—V ст.) увійшов до юдейського релігійного закону поруч із Мішною як друга частина Талмуду. Тоді ж усталилися дві версії Ґемари — єрусалимська і вавилонська; у єшивах польсько-литовської держави вивчали вавилонську версію.

311 Раші (Шломо Іцхакі) — рабин із Франкського королівства (1040-1105); вважається за найвизначнішого коментатора Тори і Талмуду, текст його коментарів являв собою обов'язкову частину навчання у єврейських школах. Поняттям «Тосафот» (Tosafoth) об'єднували пізніші додатки та пояснення до талмудичного тексту.

312 Ідеться про учнів т. зв. хедерів (досл.: «кімната») — невеликих шкіл початкового рівня, де сиріт та дітей бідноти утримувала під час навчання громада. Пошанування освіченості являло собою одну з цінностей юдаїзму, тож, відповідно до єврейської традиції, всі без винятку хлопчики мали навчатися починаючи приблизно з 5-річного віку.

у громаді було не менш як 50 домогосподарств, то вона утримувала не менш як 30 бахурів і хлопчиків. На одного господаря припадали зазвичай один бахур і двоє хлопчиків, а принаймні один бахур завжди харчувався при його столі нарівні з синами господаря. Господар давав йому стільки їжі й напоїв, скільки той потребував, хоча громада й забезпечувала бахурів грішми. А деякі заможніші господарі дозволяли годуватися зі свого столу також хлопчикам, і так вони щодня утрьох отримували їжу та напої впродовж усього року.

У всьому Польському королівстві майже не було домівки, де б не вивчали Тору: або сам господар дому був навчений Письма, або його син чи зять були вченими, або ж бахур, що харчувався при його столі. Не раз траплялося й так, що в якомусь домі всі були вченими, і тоді вони виконували те, про що Рабба у трактаті «Шабат» (80:1) сказав так: «Муж, який шанує учених, матиме учених синів; хто шанує учених, матиме учених зятів; хто відчуває благоговіння перед ученими, сам стане вченим»[313]. Тому в кожній громаді було багато людей, обізнаних із Законом, і якщо громада налічувала 50 домогосподарств, то 20 осіб у ній досягало звання «морену» або «хавер»[314]. Проте рош-гаєшива був вищий над

[313] Талмуд, трактат «Sabbath», 23 b.

[314] Почесними званнями morenu (досл.: наш учитель) та haber (досл.: товариш) членів громади відзначав рабин.

усіма, і вчені люди підпорядковувались йому та охоче ходили до нього в єшиву.

Порядок навчання у Польському королівстві був таким: улітку бахури та хлопчики мали вчитися в школі рош-гаєшиви від початку місяця іяру до 15 ава, а взимку від початку місяця хешвана до 15 швата[315]. Після 15 швата чи 15 ава і бахурам, і хлопчикам вільно було піти вчитися, куди захочуть. Від початку місяця іяру до свята Шавуот улітку та від початку місяця хешвану до свята Хануки взимку[316] всі учні єшиви вивчали з великою ретельністю Ґемару з коментарями Раші й Тосафот[317], кожного дня вони опрацьовували одну Галаху, тобто одну сторінку Ґемари з коментарями Раші й Тосафот, що зветься Галахою.

І всі знавці та бахури, що були в громаді, і взагалі кожен, хто лише розумів дух Тори, ходили до

У різних громадах діяли різні норми стосовно отримання таких почесних титулів, зокрема, обумовлювався віковий ценз кандидатів, їхній сімейний стан, знання Талмуду тощо.

315 Юдейський календарний рік починається з вересня. Згадані Гановером єврейські назви місяців відповідають християнському календарю так: іяр — травень, ав — липень, хешван — жовтень, шват — лютий.

316 Свято Хануки (в пам'ять освячення Єрусалимського храму) припадає зазвичай на другу половину грудня.

317 Див. прим. № 310-311.

єшиви, щоб послухати рош-гаєшиву. Рош-гаєшива один сидів у кріслі, а всі знавці та решта учнів стояли довкола нього. Вони починали обговорювати поміж собою одне з питань Закону ще до того, як рош-гаєшива прибував до єшиви. А коли він заходив, то кожен запитував його про складне для себе питання в Законі, і рош-гаєшива відповідав та пояснював кожному з них. Після цього усі замовкали, і рош-гаєшива розпочинав власне, нове тлумачення Галахи. Після того, як він завершував тлумачення та пояснював кожному протиріччя й складні місця, він переходив до «хілюк»[318], чинячи це в такий спосіб: він наводив суперечливі або надто стислі місця у тлумаченні Ґемари за коментарями Раші й Тосафот, виділяючи при цьому слова з прихованим змістом та формулюючи перед слухачами питання щодо суперечностей у точках зору та можливих висновків, які він також наводив через зіставлення суперечностей. Після цього він пояснював їх, пропонуючи відповіді одну за одною, аж доки Галаха не ставала цілком зрозумілою.

---

[318] Chilluk — різниця у коментарях до неясних місць канонічного тексту. Описаний далі Гановером тип схоластичної дискусії з таких питань був запроваджений на початку XVI ст. ректором Краківської єшиви Якобом Полаком. Він полягав у поясненні суперечностей і темних місць у Торі й Талмуді шляхом зіставлення взаємозаперечних точок зору авторитетних талмудистів.

Влітку слухачі розходилися з єшиви не раніше, як опівдні. Від свята Шавуот до Рош га-Шана і від свята Хануки до свята Песах[319] рош-гаєшива не займався докладним розглядом протиріч, а викладав знавцям «чотири ряди» Галахи з коментарями[320]. З бахурами ж він вивчав твори Алфасі[321] чи інші твори такого змісту. У будь-якому разі, заняття Ґемарою за коментарями Раші та Тесафот провадилися до початку ава або до 15 швата, а від цього часу й до свята Рош га-Шана та до свята Песах, відповідно, вони займалися тільки рабинськими ухвалами та іншими подібними працями. За кілька тижнів перед 15 ава або 15 швата рош-гаєшива, аби вшанувати своїх учнів, дозволяв кожному з них роз'яснювати замість себе неясні місця перед бахурами та знавцями. І вони самі провадили «хілюк», а рош-гаєшива слухав їх та дискутував з ними з метою вигострити розум усіх учнів єшиви.

І по всьому Польському королівству вивчали один і той самий трактат у послідовності його

---

[319] Шавуот — літнє свято дарування Тори на горі Синай, Рош га-Шана — осіннє свято на відзначення початку нового року, Ханука — зимове (грудневе) свято в пам'ять освячення Єрусалимського храму, Песах — весняне свято в пам'ять виходу з Єгипту та звільнення від рабства.

[320] Ухвали рабинів, викладені й прокоментовані у кодексі XIV ст. рабина з Толедо Якоба бен Ашера «Arbaah Turim».

[321] Ідеться про Ісаака Алфасі (1013-1103) — талмудиста з мароканського м. Фес.

шести розділів[322]. Кожний рош-гаєшива мав одного служителя, який щоденно ходив від одного хедера до іншого, наглядаючи, аби вчилися всі хлопчики — і багаті, і бідні. В усі дні тижня він нагадував їм, щоб вони вчилися, а не байдикували на вулицях, а щочетверга всі хлопчики мали разом з'являтися до зверхника, поставленого над нижчою школою, і той питав їх, чого вони навчилися упродовж тижня. І якщо хтось не знав вивченого або помилявся бодай в одній відповіді, то за наказом зверхника служитель бив його різками та соромив перед рештою хлопців, аби це послугувало йому уроком і щоб наступного тижня він учився краще. Перед Шабатом усі хлопчики приходили разом до рош-гаєшиви, і той питав їх про вивчене цього тижня так само, як оповідалося вище. Через це всі хлопці боялися іспиту й училися регулярно. Навіть під час трьох днів приготування до свята Шавуот і під час свята Ханукки бахури та хлопчики мали складати іспит з усього, що вивчали у попередній період, і за це очільники громад давали їм як винагороду дрібні гроші. Таким був звичай до 15 ава чи, відповідно, до 15 швата.

Після цього рош-гаєшива їхав з усіма бахурами та хлопчиками на ярмарок: улітку їздили до Засла-

---

[322] Ідеться про шість розділів Мішни: Zeraim (родини), Moed (пори року), Nashim (жінки), Nezikin (збитки), Kodashim (святощі), Tohoroth (чесноти).

ва або Ярослава, а взимку на львівський чи люблінський ярмарки. Звідси кожний бахур і хлопчик мав право піти на науку до будь-якої єшиви за власним бажанням, бо ж на всякий ярмарок з'їжджалося кількасот рош-гаєшив, тисячі бахурів і десятки тисяч хлопців, а купців було, як піску в морі — і християнських, і, згадаймо окремо, єврейських, бо на ці ярмарки збиралися з усіх кінців землі. І кожний, хто мав сина або незаміжню дочку, їхав на ярмарок для того, щоб домовитися про заручини, бо там завжди можна було знайти нареченого чи наречену за смаком. У такий спосіб на кожному ярмарку домовлялися про сотні, а подеколи й тисячі шлюбів. І діти Ізраїлю, як чоловіки, так і жінки, носили під час ярмарків королівські шати, бо користувалися повагою і в очах правителів, і в очах християн, а синів Ізраїлю було так багато, немов піску в морі. Нині ж — за наші великі гріхи — їхня кількість поменшала, нехай змилується над ними Господь!

У всіх громадах рош-гаєшиву вшановували особливими почестями. До його слова прислухалися як бідні, так і багаті, і жоден не смів йому суперечити, і без нього ніхто не ворухнув би ані рукою, ані ногою, і будь-яке його рішення виконувалося. У своїй руці він тримав палицю й батіг, щоб бити, ганити й карати порушників, установлювати порядок та накладати обмежувальні правила, які застеріга-

ють від скоєння забороненого. Незважаючи на це, рош-гаєшиву всі любили, і кожний, хто мав гідну річ для підношення, вважав за честь дати в подарунок рош-гаєшиві її половину, або й усю, як-от: відгодовану курку, жирного каплуна, добру рибу. Рош-гаєшиві давали також безліч подарунків у вигляді грошей, срібла та золота, а якщо благочесні люди купували в синагозі «почесть»[323], то передавали це йому. У суботу та перший день свят рош-гаєшива третім підходив до Тори, а якщо він був когеном чи левітом, то йому належало перше, друге або третє з черги місце при Торі навіть тоді, коли в синагозі було багато когенів і левітів[324]. І ніхто не виходив у суботу та у святкові дні із синагоги доти, доки з неї не вийде рош-гаєшива зі своїми учнями, після чого виходила вся громада, яка супроводжували його до дому. Під час свят уся громада складала рош-гаєшиві вітання в його домі, як належить за звичаєм. Це слугувало поштовхом для всіх учнів, і вони

323 Miewoth (почесть) — право світської особи виконувати в синагозі певну допоміжну функцію, яке купувалося за гроші, призначені для синагоги, і могло бути передароване іншій особі.

324 По суботах і святах під час читання у синагогах Тори рабину асистували за чергою семеро (під час свят п'ятеро) учасників богослужіння. Першими й другими у черзі були когени та левіти — нащадки коліна Левія, наділені в юдейській традиції, відповідно, правом священства та правом виконання певних допоміжних обов'язків при Храмі.

сумлінно вчилися, аби досягнути й собі цього становища і стати рош-гаєшивою в якій-небудь громаді. У такий спосіб, хоча добро випливало з причин, далеких від Тори, це оберталося добром для самої Тори, бо землю наповнювало пізнання[325].

С т о в п б о г о с л у ж і н н я. У наш час молитва замінила жертвопринесення, бо сказано: «Ми принесемо у жертву плода своїх уст»[326]. Молитву було поставлено на опорах із чистого золота. На чолі її стояло братство «Shomrim La Boker» [«Стражі ранку»], члени якого «стерегли до ранку»[327], молячись та оплакуючи зруйнування Храму. Коли ж надходив світанок, уставали члени братства «Chevra Tehillim» («Читці псалмів»), і вони читали псалми впродовж години перед молитвою. І вони прочитували повністю всю Книгу Псалмів кожного тижня. І ніколи не траплялося, щоб хтось проспав час вранішньої молитви та не пішов до синагоги, хіба як за надзвичайної потреби. І коли входили до синагоги, то ніхто не надавав переваги своїм щоденним справам аж доти, доки не вислухає «слів Закону» з вуст котрогось зі знавців, або коментаря Раші до Тори,

325 Алюзія до книги Ісаї (Іс. 11:9): «...бо земля буде повна пізнання Господнього так, як море вода покриває».

326 Книга Осії (Ос. 14:3).

327 Алюзія до книги Псалмів (Пс. 130:6): «Виглядає душа моя Господа більш, ніж поранку сторожа, що до ранку вона стереже».

Пророків і Праведників, або Мішни, або інших правил — загалом усього того, чого бажало б його серце. І по всіх синагогах було багато товариств знавців, які навчали інших одразу після вранішньої та вечірньої молитви, виконуючи в такий спосіб слово псалма: «Вони ходять від сили до сили, і показуються перед Богом у Сіоні»[328].

Стовп благодійності. У Польському королівстві не було меж милосердю, особливо щодо гостинності для прибульців. Коли до громади приходив учений або проповідник, то навіть там, де було заведено видавати спеціальні талони для гостей[329], він не мусив поступатися своєю гідністю та приймати талон, бо відразу міг піти до будь-кого зі старших громади, і його приймали скрізь, де йому подобалося. Після цього до нього приходив школьник[330], брав од нього вірчі листи та інші папери і показував їх габаєві або парнесові, що керували цього місяця[331]. Вони наділяли його дарунком на власний

---

[328] Книга Псалмів (Пс. 84:8).

[329] Ідеться про т.зв. pletten («талони на харчування»); такі талони за певною черговістю зверхники кагалу розподіляли між членами громади, які мусили у своєму домі впродовж трьох днів надавати притулок і харчування неімущим прибульцям.

[330] Служка громади, виконавець ухвал та постанов.

[331] Ідеться про виборних посадових осіб єврейського самоврядування, яких обирали на місячний термін.

розсуд і з пошаною пересилали цей дарунок через школьника, а він міг бути гостем того господаря, де зупинився, стільки днів, скільки хотів.

У подібний спосіб чинили й щодо інших прибульців, які отримували талони. Вони могли бути гостями того господаря, на якого падав жереб, стільки днів, скільки хотіли. Талон зберігав чинність щонайменше впродовж трьох днів, коли гостеві надавали їжу й питво увечері, вранці та опівдні, а якщо він хотів рушати далі, то йому давали харчі на дорогу й кінним возом виправляли від однієї громади до іншої. А якщо з далеких країв або з інших міст приїздили бахури чи хлопці, старші люди чи незаміжні дівчата, то їх одразу забезпечували одягом. Далі, якщо хлопець хотів навчитися ремеслу, його віддавали до майстра, якщо він хотів служити — до господаря в услужіння, а якщо хотів учитися — наймали меламеда[332], аби той його навчав. А коли він виростав у поважного бахура, котрийсь із заможніших господарів брав його у свій дім та віддавав за нього свою дочку, даючи їй у посаг кілька тисяч золотих, а його вбираючи в королівський одяг, бо ж хто є королями — учені[333].

Після весілля зятя виряджали з домівки на науку до великих єшив інших міст, а коли він за два

[332] Учитель початкової школи чи приватний викладач, який дає уроки Тори і Талмуда.

[333] Талмуд, трактат «Gittin», 62 а.

або три роки повертався, тесть відкривав для нього єшиву у власному домі та впродовж кількох років витрачав багато грошей для залучення відомих знавців і шанованих господарів, аби ті приходили слухати його зятя в єшиві, аж доки він не стане рош-гаєшивою в якій-небудь громаді. А якщо юнак іще не був ученим бахуром, але мав добре серце, схильне до науки, і була надія, що з часом він таки стане знавцем, то його брав до себе в дім багатий господар, який мав малу дочку, і давав йому, немов синові, їжу, питво, одяг та все інше, що потрібно, а також наймав для нього вчителя, аж доки посудина не наповнювалася. Після цього він віддавав за юнака свою дочку так, як описано вище. Ніде не зустрінеш благодійності понад таку!

Подібним способом у кожній землі Польського королівства піклувалися про бідних дівчат. Жодна бідна дівчина не досягала тут більш, як 18 років, не будучи виданою заміж. Багато побожних жінок займалося цією доброю справою. Нехай Господь воздасть їм за їхню доброту й змилується над рештками Ізраїлю!

С т о в п п р а в о с у д д я у Польському королівстві був таким же міцним, як до зруйнування Храму в Єрусалимі. У кожному місті діяв свій бет-дін[334],

[334] Бет-дін (досл.: «дім суду») — єврейський самоврядний суд, що діяв на підставі талмудично-рабинського права, остаточно кодифікованого наприкінці XV — на почат-

а хто не бажав судитися у бет-діні власного міста, міг звернутися до бет-діну сусіднього міста. А хто не хотів судитися у сусідньому бет-діні, той передавав свою справу на розгляд великого бет-діну. Адже у кожній землі діяв великий бет-дін: так, у св. громаді столичного міста Острога був великий бет-дін для Волині й України, а у св. громаді Львова — великий бет-дін для Русі. Великі бет-діни для власної округи діяли і в більшості громад. А коли виникав судовий спір між головами громад, то його розглядали очільники «чотирьох країн»[335] (нехай береже їх Господь), які засідали двічі на рік у такому складі: по одній особі з-поміж голів кожної більшої громади, і разом з ними шість мудрих рабинів з усієї Польщі, і власне їх називали «чотирма країнами». Вони засідали під час Люблінського ярмарку, який відбувався між святами Пурім та Песах, і під час Ярославського ярмарку, що відбувався у місяці аб або елул.

ку XVI ст. На теренах Польського королівства єврейська правничо-судова автономія спиралася на привілей каліського князя Болеслава Побожного 1264 р., що ліг в основу численних пізніших привілеїв та потверджень. Бет-дін являв обрану громадою колегію на чолі з рабином (даяном); його юрисдикції підлягали лише спори між євреями, тоді як конфлікти між євреями та християнами розглядав воєводський суд, до складу якого входили євреї-асесори.

[335] Див. прим. № 2, 65, 199.

Тож старші «чотирьох країн» були тим самим, що й синедріон в «Lischkath hagosith»[336]. Їм належало право суду над усім Ізраїлем Польського королівства, вони могли встановлювати обмеження, видавати ухвали, на свій розсуд карати кожну людину, що завинила. З будь-яким складним питанням зверталися до них, і вони його розглядали. Ці ж старші «чотирьох країн», аби полегшити працю, що на них була покладена, обирали суддів з-поміж рабинів окремих земель. Таких рабинів називали «суддями чотирьох країн», і вони вирішували всі грошові спори. Натомість накладення штрафів, справи про власність, податки та інше йшло на розгляд старших «чотирьох країн». І ніколи справа поміж євреями не виносилася ані на християнський суд, ані на суд великого пана, ані на суд короля (нехай підноситься його престол). А якби єврей пішов шукати справедливості до християнських суддів, його би покарали соромом і ганьбою, бо сказано: «Судять самі вороги»[337].

С т о в п п р а в д и. Кожна громада призначала людей, які стежили за вагами, мірами та іншими

---

[336] Синедріон (Сангедрін) — найвища судова установа юдейської держави у складі 70 членів. Lischkath hagosith — приміщення, де, згідно з Талмудом, провадив свої засідання синедріон (пор.: Талмуд, трактат «Midoth», 85).

[337] Книга Второзаконня (5М. 32:31).

речами, дотичними до торгівлі, та пильнували, аби все відповідало вірі й правді.

С т о в п м и р у. Сказано: «Господь подасть силу народу Своєму, Господь поблагословить миром народ Свій!»[338]. І було в Польщі стільки науки, що не траплялося такого, аби троє євреїв сиділи за трапезою і не обговорювали слів Тори. Кожен під час їжі втішався міркуваннями про Галаху та Мідраш, розгадуючи заплутані вислови[339] й виконуючи сказане: «Закон Твій — у мене в серці»[340].

І воздав їм Господь (нехай буде благословенний) за їхні добрі вчинки, адже не відвернувся від них і не розірвав союзу з ними тоді, коли вони перебували у країні ворогів. І куди лише ступила їхня нога, всюди наші брати з дому Ізраїлю показували нам великі благодіяння. Передусім цю ласку наших братів з дому Ізраїлю спізнали ті, хто потрапив у татарський полон. Татари припровадили їх до Великого Константинополя — міста-матері Ізраїлю, до святої і славної громади Салонік та до інших громад Туреччини, Єгипту, Берберії[341] та

[338] Книга Псалмів (Пс. 29:11).

[339] Мідраш («Midrashim») — розкриття глибинного змісту слів у тексті Тори, осягнення їхнього прихованого значення.

[340] Книга Псалмів (Пс. 40:9).

[341] Себто країн Ель-Маґрибу — Марокко, Тунісу, Алжиру, Триполі.

інших країв розпорошення Ізраїлю. І їх за великі гроші викупили з полону, як оповідалося вище, й до сьогодні викуповують усіх бранців, що до них потрапляють кожного дня. Нехай Господь винагородить їхню доброту!

Ті, хто врятувався від ворожого меча, знайшли прихисток в усіх країнах, куди лише ступила їхня нога, як-от: у Моравії, Австрії, Богемії, Німеччині, Італії. Їх ласкаво приймали, надаючи їм їжу й питво, одежу та численні подарунки кожному згідно з його статусом. Усім їм кожен виказував милосердя мірою своїх можливостей, а в німецькій землі—навіть понад силу й можливість. Добрі звичаї польських євреїв ішли перед ними і були щитом для них та всього Ізраїлю.

Нехай буде винагороджено їхнє благочестя і нехай захистить воно їх так само, як і весь Ізраїль у всіх його громадах! Нехай живе Ізраїль в мирі та спокої в усіх своїх пристановищах, і нехай їхні заслуги будуть зараховані нам і нашим дітям! І нехай почує Господь наші волання і збере разом синів Ізраїлю, розпорошених по всіх чотирьох кінцях світу, і пошле скоро, ще в наші дні, правдивого Месію!

Амінь! Села!

Післямова

Вибух козацького повстання 1648 р. відкрив трагічну сторінку в історії євреїв, що замешкували українські терени Речі Посполитої: на них чекали, за словами Франка Сисина, «масові вбивства, татарський полон, насильне прийняття іншої віри та вигнання»[1]. Головним поштовхом до спалаху насильства дослідники вважають соціальний антагонізм, у якому євреям випало опинитися між молотом і ковадлом: саме на них, як орендарів та збирачів податків, повстанські маси стихійно «переклали відповідальність» за ті соціальні утиски, що їх зазнавало українське населення у маґнатських та шляхетських маєтках. Релігійна складова поведінки повстанців менш прямолінійна. З одного боку, українські воєводства Речі Посполитої практично не захопила хвиля юдофобії, яка в першій половині XVII ст. проявила себе у Польщі погромами та ритуальними процесами проти «осквернителів Святого Причастя». Але з другого боку, і тут у православних церковних середовищах фіксуються доволі виразні антиєврейські настрої, суголосні західним

---

[1] Сисин Ф. *Євреї та повстання Богдана Хмельницького* // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. Львів, 1996. С. 479.

контрреформаційним гаслам «очищення віри» [2], що так чи інакше могло впливати й на свідомість та поведінку вірян. Врешті, не останню роль у насильницьких ексцесах відіграла й елементарна жадоба грабунку. Як писав очевидець, «двори засъ і замки шляхецкіє и двори жидовскіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкій в той кріві на тот час рук своих не умочил и того грабленія тих добр не чинил»[3].

У єврейській традиції події 1648-1649 рр. отримали назву «Gezeirot Ta'h ve-Ta't», що її умовно можна перекласти як «Біди 1648-1649». Однак саме слово «gzeira» (дослівно «вирок») відсилає до глибшого змісту поняття, щільно пов'язаного з юдейським релігійним світовідчуттям. Потерпілі розпізнавали в трагедії її містичний сенс, сприймаючи і як послану Богом кару за недбалість у вірі, і як чергову сторінку єврейського релігійного мучеництва, уподібнюваного до третього зруйнування Єрусалимського Храму[4].

---

[2] Ettinger Sh. *The Legal and Social Status of the Jews of Ukraine from the Fifteenth Century to the Cossak Uprising of 1648* // Journal of Ukrainian Studies. 1992, vol. 17, nr 1-2. P. 125-126; Sysyn F. E. *The Khmel'nyts'kyi Uprising: A Charakterization of the Ukrainian Revolt* // Jewish History. 2003, vol. 17, nr 2. P. 133; Плохій С. *Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. К., 2005. С. 249-252.

[3] *Літопис Самовидця* / Підг. Я. І. Дзира. К., 1971. С. 52.

[4] Раба Й. *Поколение, видевшее бездну* // *Еврейские хрони-*

Шокове враження від подій було зафіксоване у численних мартирологах, поминальних молитвах і кількох хроніках очевидців та людей, що укладали власні тексти за чутками й переказами[5]. Особливе місце серед них належить творові Натана Гановера, який вважають найвиразнішою з-поміж праць, що виникли на цій хвилі.

Натан Ната Гановер був сином острозького рабина Моше Гановера; 1648 р. він мешкав у волинському містечку Заславі (нині Ізяслав) як «учений зять» заславського рабина Авраама, готуючись до проповідницької діяльності, і власне звідси, на чутку про взяття козаками сусіднього Полонного, вся родина втекла спершу до Межиріча, а далі, 1 серпня, на захід за річку Віслу. Де саме та як довго перебував Гановер на території Польщі, невідомо. Наступні згадки

ки XVII столетия (Эпоха «Хмельничины») / Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. Приложения. Москва, 1997. С. 252, 270.

[5] Огляд цих текстів Саулом Боровим див.: Там само. С. 30-35, 200-204; Йоелем Рабою: Там само. С. 251-278. До цього видання включено, окрім хроніки Гановера, перекладені Боровим ще дві хроніки: Меєра зі Щебжешина і Сабатая Гакогена. З-поміж інших оглядів див.: Weinryb B. D. *The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack-Polish War* // Harvard Ukrainian Studies. 1977, vol 1, nr 2. P. 152-177.

фіксують його переміщення спершу на німецькі терени, далі до Голландії і, врешті, Венеції, де 1653 р. було вперше опубліковано хроніку «Глибокий мул»[6]. Двома роками пізніше Ґановер виїжджає до Волощини, обійнявши пост рабина спершу у Яссах, пізніше у Фокшанах, а у 1670-х рр. ми вже бачимо його в ролі судді й проповідника у моравському містечку Мадарски Брод. Саме тут його 1683 р. спіткала загибель під час розгрому містечка загоном Емеріка Текелі в ході австрійсько-турецької війни; тіло Ґановера було поховане на місцевому єврейському кладовищі. Упродовж своїх мандрів Ґановер видав друком, окрім згаданої хроніки, ще кілька праць: проповідь з коментарем на свято Суккот (Амстердам, 1652); чотиримовний гебрейсько-їдиш-латинсько-італійський словник (Прага, 1660); збірку проповідей на свята з кабалістичними тлумаченнями (Прага, 1662). Що ж до хроніки «Глибокий мул», то її вже 1686 р. переклали на їдиш та опублікували в Амстердамі; автентичний текст друкувався багаторазово починаючи з першої третини XVIII ст. (останнє наукове видан-

[6] Тут і далі біографічну інформацію про Ґановера подано за: Mesch A. J. *Life and Work of Hanover* // Hanover, Natan. *Abyss of Despair (Yeven Metzulah)* / Translated by Abraham J. Mesch. New Brunswick and London, 2007 (5th ed.). P. 13-22.

ня: Тель-Авів, 1966), а перші переклади польською, французькою, німецькою та російською мовами датуються серединою – другою половиною XIX століття[7], доповнюючись та оновлюючись до сьогодні.

За жанром твір Натана Гановера являє собою характерну для давнього єврейського письменства т. зв. «хроніку переслідувань», стилізовану під Плач Єремії та пророцькі книги (майже чверть з-поміж близько 90 цитат чи алюзій до Біблії, присутніх у тексті, взято власне з Плачу та книг Ісаї, Єзекиїла і Єремії). За влучним спостереженням Бернарда Вайнриба, автори хронік про події 1648-1649 рр., у повсякденні носії їдиш, потрапляли у специфічну «пастку перекладу», пишучи гебрейською: вони хоч не хоч мали вживати скам'янілі кліше, метафори, алегорії та концепти біблійного першовзірця, що слабо надавалися для відтворення біжучої ситуації[8]. Проте немає сумніву, що ті з них, кому випало бути очевидцями лихоліття, пережили глибокий стрес та мірою сил і таланту намагалися відтворити свої враження на папері. Хроніка Гановера є найвиразнішим прикладом цього: тут, поруч із високою біблійною фразеологією, на-

---

[7] Див. огляд: *Еврейские хроники XVII столетия*. Приложения. С. 200-201, 279.

[8] Weinryb B. D. *The Hebrew Chronicles*... P. 165-166.

трапляємо на пронизливі за своєю людськістю описи страху, паніки тощо (годі згадати сцену масової втечі охоплених жахом людей із Острога й Межиріча). Те саме можна сказати й про мандрівні сюжети-топоси, повторювані в хроніках, а згодом і в єврейському фольклорі, як-от: про дівчину, що вчинила самогубство, аби не бути насильно пошлюбленою «невірному»; про затоптані в болото сувої Тори, по яких їздять кіньми; про убивство під час молитви тощо[9]. Поруч із ними в Ганновера знаходимо цілком достовірні, ба навіть «реалістично» описані епізоди та яскраві побутові деталі, як, наприклад, в апологетичному описі «звичаїв Польського Королівства, заснованих на благочесті та справедливості».

Сказане, звісно, не додає творові Ганновера фактографічних достоїнств. Коли йдеться про перебіг подій, то вартість його тексту більш ніж умовна, адже хроніст лише переказує почуте, а подеколи й нестримно фантазує, бо багато чого просто не розуміє як людина не військова та далека від козацького й шляхетського світів Речі Посполитої. Утім, історики ніколи й не шукали в хроніці Ганновера точних свідчень про перебіг повстання чи про політичні колізії. Натомість ще донедавна сприймалися на віру наведені ним цифри

[9] Їх стислий огляд див.: Раба Й. *Поколение, видевшее бездну*... С. 254, 266, 268.

втрат серед єврейського населення, що потерпіло від насильства: загалом він нараховує 80 тис. убитих, 20 тис. узятих у полон татарами й 41 тис. тих, що померли від пошестей та голоду[10]. Ці цифри є значно перебільшеними, що й зрозуміло, зважаючи на специфіку мартирологічного жанру хроніки, а також на емоційний шок від пережитого. Чи не вперше поставив під сумнів дані Ганновера Бернард Вайнриб, оскільки, на його думку, кількість євреїв у Речі Посполитій навіть століттям пізніше, у XVIII ст., не перевищувала 170 тис. осіб[11]. Своєю чергою, Шмуель Етінґер, вважаючи, що в охоплених повстанням реґіонах (Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині) на початок 1648 р. могло проживати від 51 до 52 тис. євреїв, обраховував число гіпотетичних жертв на «десятки тисяч»[12], а Ярослав Пеленський, підкреслюючи умовний характер так званих «великих цифр» Гановера, запропонував зменшити число загиблих до щонайбільше 12-

[10] Підрахунки Б. Вайнриба: Weinryb B. D. *The Hebrew Chronicles*... P. 174.

[11] Weinryb B. D. *The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia, 1973. P. 192.

[12] Ettinger Sh. *Jewish Participation in the Settlement of Ukraine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* // Ed. P. J. Potichnyj and H. Aster. Edmonton, 1988. P. 23-30.

14 тис.[13] Проте історики до сьогодні натрапляють на непереборні труднощі при спробах щільніше верифікувати цифри втрат, бо аж до 1764 р. обліку єврейського населення у польсько-литовській державі не провадили. Нині, спираючись на комбіновані способи обчислень демографічного приросту та на підставі податкових реєстрів, власну відповідь на це питання запропонував Шауль Штампфер, який оцінює число передвоєнного населення щонайбільше на 40 тис., а число втрат редукує до 18/20 тис.[14] Важливим у його обрахунках є й підкреслення того, що частину втрат обумовили «не насильницькі» причини: багатьом вдалося просто втекти з охопленого полум'ям реґіону, кілька тисяч потрапило у татарський полон та було викуплено західними одновірцями, ще близько тисячі врятували життя, вихрестившись, а чимало загинуло від епідемій та голоду.

Переосмисленням наведених у хроніці Гановера цифр не обмежується потреба нового перечитання тексту. У світлі сучасних зацікавлень історіографії

---

[13] Pelenski J. *The Cossack Insurrections in Jewish-Ukrainian Relations // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* // Ibidem. P. 35-36.

[14] Stampfer Sh. *What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648?* // Jewish History. 2003, vol. 17, nr 2. P. 218.

цей твір набуває цілком інакшої значущості як «документ пам'яті», що чималою мірою посприяв закладенню основ для стійкого міфу про одвічну ворожнечу українців та євреїв[15]. Його деконструкція потребує активізації досі не зауважених «голосів», що їх пропонують джерела, бо тільки зіставлення різноспрямованих резонів та сенсів, тут потенційно присутніх, і тільки спроби зрозуміти джерела у їхньому власному, питомому значенні, дадуть можливість проаналізувати розбіжні форми пам'яті, в яких відлунюють події кількасотрічної давнини[16]. Власне цій перспективі може прислужитися й дане видання хроніки Ганновера, яке вперше удоступнить її українському читачеві, а також, хочеться сподіватися, приверне увагу українських істориків до ментального й світоглядного виміру українсько-єврейського конфлікту середини XVII ст., що вже кілька десятиліть є міжнародною дослідницькою проблемою, тоді як у материковій Україні поки що не написано жодної праці,

---

[15] Пор.: Raba J. *Between Remembrance and Denial: The Fate of the Jews in the Wars of the Polish Commonwealth during the Mid-Seventeenth Century as Shown in Contemporary Writing and Historical Research*. Boulder, 1995; Bacon G. *"The House of Hannover": Gezeirot Tah in Modern Jewish Historical Writing* // Ibidem. P. 179-206.

[16] Ibidem. P. 200-201.

цьому присвяченої: на сьогодні погляд з українського боку представлено тільки розвідками західних україністів Зенона Когута, Сергія Плохія та Франка Сисина[17].

* * *

На завершення кілька ремарок про специфіку видання, яке пропонується увазі читачів. На жаль, не було можливості зробити його строго академічним з тієї простої причини, що сьогодні в Україні немає фахівця, який би переклав текст хроніки з гебрейського оригіналу. Відтак, переклад було здійснено шляхом зіставлення трьох перекладних версій новими мовами: польської Маєра Балабана[18], англійської Абрагама

[17] Праці Плохія і Сисина було згадано вище, у них же можна знайти й відкликання до попередніх у часі розвідок обох авторів. Зенону Когуту належить вперше опублікована 2003 р. й нині вже перекладена по-українському дуже важлива стаття в аспекті, що тут обговорюється: Когут З. *Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті* // Когут З. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. К., 2004. С. 244-271 (оригінальна версія: Jewish History. 2003, vol. 17, nr 2. P. 141-163).

[18] *Jawein Mecula t.j. Bagno Głębokie. Kronika zdarzeń z lat 1648-1649, napisana przez Natana Hannowera z Zasławia* / Przełożył z oryginału i opatrzył wsępem i objaśnieniami Dr Majer Balaban // Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materyały

Меша[19] і російської Саула Борового[20]. Ці версії передають загалом тотожно зміст оригінального тексту, але доволі суттєво різняться між собою у стилістичному плані. Відтак, «середній шлях» для українського варіанту довелося вибирати, по суті, навпомацки, беручи за орієнтир стилістичні прикмети проповідницького жанру (їх найповніше відтворено у перекладі Балабана). Що ж стосується вплетених у текст хроніки біблійних і талмудичних цитат, то в кожному з трьох згаданих перекладів пощастило знайти ті чи ті доповнення до основного стовбура, тож їх у нашому виданні зведено докупи та скоординовано із сучасним українським перекладом Старого Завіту, хоча, як можна підозрювати, нерозпізнаних старозавітних алюзій та криптоцитат у хроніці є набагато більше,

---

do dziejów Kozyczyzny i Hajdamaczyzny / Wyd. Fr. Rawita-Gawroński. Lwów, 1914. S.

[19] Hanover, Natan. *Abyss of Despair (Yeven Metzulah). The Famous 17th Century Chronicle Depicting Jewish Life in Russia and Poland During the Chmielnicki Massacres of 1648 – 1649* / Translated from the Hebrew by Abraham J. Mesch. New York, 1950 (використано 5-е вид.: New Brunswich, 1983).

[20] *Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельничины»)* / Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. Прилождения. Москва, 1997 (це републікація з верстки, підготовленої до друку у московському видавництві „Академия" 1936 р.; тоді книжку видано не було).

ніж вдалося виявити, проте для їх вичленування треба знати нарівно добре як гебрейський текст Біблії, так рабинську гебрейську, якою писав Гановер. Врешті, подієвий та реальний коментар, практично відсутній у перекладах Балабана і Меша та окарикатурений специфічним «класовим акцентом» у перекладі 1936 р. Борового, було укладено мною – передусім з увагою до тих епізодів та сюжетів, де Гановер аж надто виразно «розминувся з дійсністю».

Наталя Яковенко

Індекс імен та географічних назв

Покажчик виявлених у тексті біблійних понять*

* Не включає біблійних посилань у післямові

З питань замовлення та придбання літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);

franc@roller.ukma.kiev.ua (видавництво)

Надаємо послуги: «Книга – поштою»